

βιομηχανική εργασία καί κοινωνικο- οικονομικό σύστημα

Συμβολή στὸν κριτικὸ αὐτοαναλογισμὸ
τῆς σύγχρονης κοινωνιολογίας
τῶν ἐκμεταλλεύσεων

τοῦ
Δρα Δημήτρη Α. Τραυλοῦ-
Τζανετᾶτου

Ἐπιμελητῆ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

α. εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

«Δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς πὼς στὴν ἀδξ-
νόμηνη ἱκανοποίηση τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν, παρὰ τὴν
παραποιημένη ἀπὸ τὴ μηχανὴ μορφή τους, διαγράφεται
ἐπίσης, ἀσύγκριτα περισσότερο συγκεκριμένη,
ἢ δυνατότητα τῆς ζωῆς χωρὶς ἀνάγκη». Ὡστόσο,
ἀπερισσότερο παρὰ ποτέ, ἡνιοχοῦνται οἱ παραγωγι-
κὲς δυνάμεις ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις(...). Ἀπὸ
τὴν ἀποδέσμευση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀνα-
πήδησαν πάλι δεσμευτικὲς παραγωγικὲς σχέσεις.
Ἡ παραγωγή μεταβλήθηκε σὲ αὐτοσκοπὸ καὶ παρεμ-
πόδισε τὸν σκοπὸ, τὴν ἀπεριόριστα πραγματοποιημέ-
νη ἐλευθερία.¹ Στὶς διαπιστώσεις αὐτὲς τοῦ Theodor
Adorno συμπυκνώνεται μὲ δραματικὴ ἐνέργεια τὸ
πρωταρχικότερο ὑπαρξιακὸ πρόβλημα τοῦ σύγχρο-
νου ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου του: ὁ ἀντιφατικὸς
καὶ ἀμφίστομος χαρακτήρας τῆς ἐξέλιξης τῶν λεγόμε-
νων μαζικῶν-βιομηχανικῶν κοινωνιῶν τοῦ ὑστερου
κεφαλαιοκρατικοῦ τύπου, τὸ βασίλειο τοῦ «λογικοῦ
παραλογισμοῦ» ποὺ κυριαρχεῖ στὸ πλέγμα παραγωγι-
κὲς δυνάμεις-παραγωγικὲς σχέσεις, ἢ ἀμφίρροπη ἐκ-
βαση τῆς πάλης τῆς «φάλαιγγας τῆς προόδου», ἢ
ἀδυσώπητη διεκυστίνδα ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις τῆς
ἀλλοτριώσεως καὶ στὶς δυνάμεις τῆς ἀπελευθέρωσης.²

Δὲν γεννιέται ἀμφιβολία πὼς τὸ θεμελιακὸ πρό-
βλημα τῆς χειραφέτησης καὶ ἀπελευθέρωσης τοῦ
σημερινοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου παίζεται κατὰ
κύριο λόγο στὸ χῶρο ποὺ ἀποδεσμεύεται ἡ ἐργατικὴ
δύναμη, ποὺ ἐκτυλίσσονται καὶ πραγματοποιοῦνται
οἱ παραγωγικὲς διαδικασίες: στὴ βιομηχανικὴ ἐκ-
μετάλλευση. Ἐκεῖ διεξάγεται ὁ ἀνελέητος ἀγῶνας,
ὄχι γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπιβίωση, ἀλλὰ γιὰ τὴ διατήρηση,
διασφάλιση καὶ προαγωγή τῆς ἀνθρώπινης προσω-

1. Th. Adorno εἰς: *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Verhandlungen des 16 Deutschen Soziologentages*, 1969, σελ. 19 καὶ 22 ἐπ. Πρβλ. F. Pollock, *Automation*, 1964, σελ. 293 ἐπ. R. Richta, εἰς: *Richta-Report Politische Ökonomie des 20. Jahrhunderts*, 1971, σελ. 235 ἐπ. Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, «Προβληματισμοὶ ἐπὶ τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν κοινωνικοπολιτικῶν ἐξελίξεων» *ΕΕΑ*, 1974 (ἀνά τυ-
πο), σελ. 11 ἐπ.

2. Πρόκειται γιὰ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν ἀκρωτηριασμέ-
νη, ἐλλειμματικὴ πραγματικότητα καὶ στὴν (ἐμποδισμένη ἢ
φαικιδευμένη) ἀντικειμενικὰ πραγματοποιήσιμη, τελειότε-
ρη καὶ ἀνθρωπινότερη δυνατότητα. Πρβλ. Τραυλὸ-Τζανετᾶ-
το, ὅπου παρ.π., σελ. 11 ἐπ. Τὸν ἴδιο, «Ἡ φύσις τοῦ πράγμα-
τος» ὡς θεμελιώδης κατηγορία τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τοῦ
δικαίου», *Νέο Δίκαιο*, 1975 (ἀνάτυπο), σελ. 7. Τὸν ἴδιο, «Τὸ
δικαίωμα ἐργασίας στὸ πεδίο ἐντασης μεταξὺ συντάγματος καὶ
κοινωνικῆς πραγματικότητας», *Τὸ Σύνταγμα*, 1975 σελ. 729 ἐπ.
Γιὰ τὴ διαλεκτικὴ σχέση πραγματικότητας-δυνατότητας, βλ.
ἀντὶ γὰρ ὅλους Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 1973, Bd. I, σελ.
224 ἐπ. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἀντιφατικότητας αὐτῆς τοῦ
συγχρόνου κόσμου στὸ «αἰσθητὸ» ὕλη-πνεῦμα καὶ τὸ ἀστη-
ρικο αὐτῆς τῆς ἀπογῆς ἀπὸ φιλοσοφικῆ-ἐπιστημολογικὴ
σκοπιά, βλ. Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, «Ἡ φύσις τοῦ πράγματος»,
Νέο Δίκαιο (ἀνάτυπο), σελ. 1 ἐπ.

πικότητας και αξιοπρέπειας, της ιστορικής και όντολογικής αυταξίας της ανθρώπινης ύπαρξης.¹

Η αναγνώριση των στοιχείων της εξάρτησης, του έτεροκαθορισμού και της άλλοτριώσης, σάν δομολειτουργικών χαρακτηριστικών των βιομηχανικών εκμεταλλεύσεων και εστιών διαρκούς διακινδύνευσης και χειραγώγησης τών μισθωτών, αποτελεί κοινό τόπο για τή σύγχρονη κοινωνιολογία τών βιομηχανικών εκμεταλλεύσεων.² Έτσι τὸ αίτημα για «εξανθρωπισμό» τών εργασιακών διαδικασιών και «εκδημοκρατισμό» τής εκμεταλλευσιακής ὀργάνωσης, ποὺ δεσπόζει σ' ὅλο τὸ φάσμα ἔκφρασης και δράσεως τῶν σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών,³ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν προτεινόμενων μοντέλων, παίρνει τὴν πραγματικὴ τὸν ἱστορικὴ ὑπόσταση, ἀλλὰ ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα και τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη πραγμάτωσής του. Ἡ κοινὴ αὐτὴ διαπίστωση δὲν προχωρεῖ ὁμως σὲ βάθος, γιατί ἀπλόστα ἀφορᾶ μόνο τὸ φαινόμενο, τὴν ἐξωτερικὴ μορφὴ λειτουργίας τής βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης, ὄχι ὁμως και τὴς νομοτέλειες και δραστηκῆς δυνάμεις ποὺ διέπουν και κατευθύνουν τὴν ὀργάνωση και λειτουργία της. Μόλις ἀρχίσει ἡ διεύσδυση σὲ βάθος, τὴ θέση τής κοινότητος παίρνει ἡ διάσταση γνομῶν.

Ἡ βάση τής θεωρητικῆς αὐτῆς διαφωνίας ἔγκειται στὴν ὕψη και σημασία τής θέσεως τής ἐκμετάλλευσης στὴν κοινωνικὴ ὀλότητα και ἰδιαίτερα τής σχέσεως της μὲ τὸ κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα. Καὶ ἐνῶ ἡ ἀλληλεπίδραση και ἀλληλεξάρτηση μεταξύ κοινωνίας και ἐκμετάλλευσης βασικὰ δὲν ἀμφισβητεῖται, συχνὰ μάλιστα ὑπογραμμίζεται, ἀπὸ τὸν εἰδικὸ κλάδο τής κοινωνιολογίας στὸ σύνολο του σχεδόν,⁴

1. Για τὴ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν εργασιακὴ πραγματικότητα και στὴν εργασιακὴ δυνατότητα, βλ. Τραυλὸ-Τζανέτο, *Τὸ Σύνταγμα* 1975, σελ. 752 ἑπ. και τics ἐκεῖ παραπομπῆς.

2. Βλ. ἀνάμεσα σὲ πολλούς, Dahrendorf, *Sozialstruktur des Betriebs*, 1959, σελ. 61 ἑπ. Fürstenberg, *Grundlagen der Betriebssoziologie*, 1964, σελ. 110 ἑπ. Burisch, *Industrie und Betriebssoziologie*, 1971, σελ. 83 ἑπ. Lepsius, *Industrie und Betrieb*, εἰς: R. König, *Soziologie*, 1967, σελ. 126 ἑπ. A. Burghardt, *Lehrbuch der Betriebssoziologie*, 1974, σελ. 78 ἑπ. 116 ἑπ. Πρβλ. ἐπίσης Τραυλὸ-Τζανέτο, «Ἡ σύγχρονος βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευσις εἰς τὸ πῶλον ἐντάσεως μεταξύ δικαίου και κοινωνικῆς πραγματικότητος», *ΕΕΑ*, 1972 (ἀνὰτ.), σελ. 18 ἑπ. Τὸν ἴδιο, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner und ihre Grenzen zum Einzelarbeitsverhältnis*, 1974, σελ. 20 ἑπ.

3. Πρβλ. γι' αὐτὸ ἀνάμεσα σὲ πολλούς, F. Vilmar, *Industrielle Arbeitswelt. Herrschaftsstrukturen und Demokratisierungspotentiale*, 1973. Τὸν ἴδιο, *Industrielle Demokratie in Europa*, 1973. Hoffmann, *Rechtsfortschritt durch gewerkschaftliche Gegenmacht*, 1969. R. Kuda, *Arbeiterkontrolle in Grossbritannien*, 1970. A.-A. Ordning, *Betriebsdemokratie. Gesellschaftlicher Fortschritt durch Mitbestimmung*, 1972. Roggemann, *Das Modell der Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien*, 1970.

4. Έτσι χαρακτηριστικὰ, Burisch, ὅπου παραπ., σελ. 130 ἑπ., 156 ἑπ. Dahrendorf, ὅπου παραπ., σελ. 102, Luhmann, *Soziologische Aufklärung*, 1971, σελ. 113 ἑπ. Τὸν ἴδιο, *Die Bedeutung der Organisationssoziologie für Betrieb und*

βλέπει κανεῖς ὅτι μιὰ μερίδα ἀναλύει τics βιομηχανικῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας—και σὲ ἐπέκταση ὄλο τὸ «λειτουργικοοργανωτικὸ μὀρφομο» τής ἐκμετάλλευσης—ἐξῶ ἀπὸ τὸ φυσικὸ χῶρο γένεσης, ἐκτύλιξης και ἀνάπτυξής του, ποὺ εἶναι ἡ προσδιορισμένη ἱστορικὴ κοινωνία μὲ τὸ δοσμένο στάδιο ἐξέλιξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων και σχέσεων, ἐξῶ δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα.⁵ Ἡ τσιμεντοποίηση αὐτῆ σημαίνει ἔτσι για τὴν κοινωνιολογικὴ αὐτὴ ἄποψη, ὅτι ἡ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση διέπεται και κατευθύνεται, ὄχι ἀπὸ τics νομοτέλειες τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος, ἀλλὰ ἀπὸ «ἐνδοφρεῖς ὀργανωτικοοικονομικὸς μηχανισμοῦς», ὄχι ἀπὸ τics δομῆς τοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τics «ἀντικειμενικῆς ἀναγκαιότητες» μιῆς κοινωνικοοικονομικῆς «αὐδότερης» παραγωγῆς σάν πλέγματος τεχνικῆς πραγμάτωσεως.⁶

Ἡ ἀποσύνδεση αὐτῆ τής βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τὸν ζοτικὸ ἀνελλιξακὸ τῆς χῶρο κλονίζει τὰ ἐπιστημολογικὰ και μεθοδολογικὰ θεμέλια τής κοινωνιολογικῆς ἔρευνας,⁷ ἀφοῦ δίνει διαστάσεις ἐξῶ-ἡ ὑπερκοινωνικῆς σ' ἕνα ὑποσώστημα τῆς κοινωνικῆς ὀλότητος, φθάνοντας μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ τὸ θεωρεῖ ἱκανὸ νὰ ἐπιβάλει σ' αὐτὴ τὴν «ἠθικὴ» του, τὴν «ἀεολογία» του και γενικότερα τὸν τρόπο ὀργάνωσης, λειτουργίας και ζωῆς του.⁸

Unternehmen, εἰς: *Arbeit und Leistung*, Jg. 20, 1966, σελ. 181 ἑπ. Πρβλ. ἐπίσης Friedmann, *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, 1952, σελ. 329 ἑπ. R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1962, σελ. 97 ἑπ. A. Tourain, *Sociologie de l'action*, 1965, σελ. 271. H. Lefebvre, *Les conditions sociales de l'industrialisation*, εἰς: G. Gurvitch, *Industrialisation et Technocratie*, 1949, σελ. 127 ἑπ. P. Naville - P. Rolle, *L'évolution technique et ses incidences sur la vie sociale* εἰς: G. Friedmann - P. Naville, *Traité I*, 1961, σελ. 363. P. Naville, *Le nouveau Léviathan 2. — Le salaire socialiste*, Τόμ. 1: *Les rapports de production*, 1970, σελ. 130.

5. Έτσι ἦδη T. Geiger, *Zur Soziologie der Industriearbeit und des Betriebs* (1929), εἰς: F. Fürstenberg (Hg), *Industriestsoziologie*, 1959, σελ. 148. Πρβλ. ἐπίσης R. Aron, *Die industrielle Gesellschaft*, 1964, σελ. 68 ἑπ. Dahrendorf, *Industrie- und Betriebssoziologie*, 1965, σελ. 94. Friedmann, *Zukunft der Arbeit*, 1953, σελ. 302.

6. Πρβλ. H. Schlesky, *Industrie- und Betriebssoziologie* εἰς A. Gehlen-H. Schlesky (Hg), *Soziologie*, 1965, σελ. 186 ἑπ. Dahrendorf, ὅπου παραπ., σελ. 94. Στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα ὀδηγεῖ και ἡ ἀξιοποίηση τῶν πορισμάτων τής κοινωνιολογίας τῆς ὀργάνωσης (Organisationssoziologie) στὴν κοινωνιολογία τής ἐκμετάλλευσης. Πρβλ. γι' αὐτὸ ἀντὶ πολλῶν Luhmann, ὅπου παραπ., σελ. 181 ἑπ. A. Etzioni, *Soziologie der Organisation*, 1967. Maynz, *Soziologie des Organisation*, 1963. Πρβλ. τέλος Friedmann, *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, σελ. 183 και 388.

7. O. A. Touraine, *Industriestsoziologie*, εἰς: R. König, *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Bd. II, 1969, σελ. 408, μιλεῖ ἔτσι για μιὰ κρίση τῆς κοινωνιολογίας τής ἐκμετάλλευσης. Πρβλ. ἐπίσης J. Oetterli, *Betriebssoziologie und Gesellschaftsbild*, 1971, σελ. 165 ἑπ.

8. Χαρακτηριστικῆς γι' αὐτὴ τὴν τάση ἀπολοτοποίησης και ἀυτοτελοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τής βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης εἶναι και ὁ ἀκόλουθος φράσεις: Ἡ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση ἀποτελεῖ τὸ «κέντρο μιῆς νέας κοινωνικῆς

Οί κριτικές αυτές παρατηρήσεις δέν σκοπεύουν βέβαια νά άμφισβητήσουν ή νά μειώσουν τήν αναγκαιότητα τής βιομηχανικής όργάνωσης τής εργασίας στό σημερινό ύπεραναπτυγμένο, έκλογικευμένο και λειτουργησιμολογικό στάδιο ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων ούτε τή σημασία τής γιά τήν όλη κοινωνική δομή και εξέλιξη.¹ Έκείνο όμως πού προεισαγωγικά πρέπει νά τονιστεί, είναι ό κίνδυνος κατάληξης σέ λαθεμένα ή έλλιπή συμπεράσματα, άν τó ξεκίνημα γίνει άπό τή μονομερή αύτή θεώρηση.

Πέρα όμως άπό τή μεθοδολογική άδυναμία και τή γνωσιοθεωρητική ανεπάρκεια, ή αντίληψη αύτή άντανακλώντας σέ μεγάλο βαθμό τή φανταστική συνοχή τών πραγματικών αντιφάσεων τής κοινωνικής όλότητας (ψευδτική συνείδηση-ιδεολογία), επενεργεί συσκοτιστικά στην έπισήμανση, γνώση και άνάλυση άκριβώς εκείνων τών κοινωνικών δυνάμεων και συμπεριόντων, τών όποιών ή άναμέτρηση και ή έκβαση καθορίζουν τήν άξιοποίηση τών παραγωγικών δυνάμεων και τήν ύψη τών παραγωγικών σχέσεων.² Μέ άλλα λόγια παραβλέπει ή άποψη αύτή πώς, ενώ άπό τή μία μεριά παρατηρείται αύξανόμενη έκλογίκευση, διαφοροποίηση και άντικειμενοποίηση τών παραγωγικών διαδικασιών, εμφανίζεται, άπό τήν άλλη, σέ συνθήκες βαθμιαίας μονοπωλιοποίησης του άναγωνιμοί, συσάφρευσης του κεφαλαίου και συγκέντρωσης τών παραγωγικών μέσων καθός και

τής διεύθυνσης τής εργασίας, όξυνση τής άντίθεσης άνάμεσα στην ιδιοκτησία, διάθεση και ιδιοποίηση τών παραγωγικών μέσων και στό μισθωτή εργασία, μέ άντίστοιχη αύξηση τής ευαισθησίας στις κρίσεις στον τομέα τής παραγωγής.³

Στή συνέχεια θά επιχειρηθεί ή προσπάθεια μιάς διεξοδικότερης διερεύνησης τής σχέσης άνάμεσα στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και στή βιομηχανική εκμετάλλευση στό πλαίσια τών λεγόμενων βιομηχανικών κοινωνιών. Ή διαφώτιση αύτης τής πολύπλοκης και πολύμορφης σχέσης άποτελεί άλλωστε τόσο μεθοδολογικά-έπιστημολογικά, όσο και έμπειρικά-πολιτικά τήν άπαραίτητη προϋπόθεση σωστής, όλόπλευρης και δυναμικής σύλληψης, θέσης και άντιμετώπισης του πρωταρχικού προβλήματος τών συγχρόνων, δημοκρατικά όργανωμένων, ύστερων κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών: τής «δημοκρατίας στις εκμεταλλεύσεις».

β. κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και βιομηχανική κοινωνία

1. Βασική δομή και λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής

Όπως είναι γνωστό, ή άτομική ιδιοκτησία στό μέσα παραγωγής άποτελεί τó θεμέλιο και τó άκρογωνιαίο λιθάρι του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος γενικά. Νομοτελική ή συνέπεια αλλά και ζωτικός βιοτικός και αναπτυξιακός χόρος του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι ή ιδιωτική οικονομία άγοράς (έλεύθερη ή κοινωνική, άνάλογα μέ τó βαθμό ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων και τών αναγκών ήρωτικής τους), μέσα στην όποία κινούνται ή ιδιωτική πρωτοβουλία, ή οικονομική και επιχειρησιακή έλευθερία και ή έλευθερία του άναγωνισμού. Ή ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής, πέρα άπό τήν τεράστια έξουσία διάθεσης του όικονομικού και τεχνολογικού instrumentarium στις εκμεταλλεύσεις και επιχειρήσεις, παρέχει έπίσης στον επιχειρηματία μία έκτεταμένη έξουσία διάθεσης τών μισθωτών, ήνιόχησης δηλαδή και άξιοποίησης τής εργατικής τους δύναμης. Ή ύπαγωγή τής μισθωτής εργασίας στό οικονομικό συμφέρον τής επιχείρησης, πού κατευθύνεται στή μεγιστοποίηση του κέρδους (άρχη τής άποδοτικότητας τής ιδιωτικής επιχείρησης), συνθέτει τήν πεμπτούσα του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής.⁴

Ό συνεχή πολλαπλασιασμός τής άτομικής ιδιοκτησίας, πού επιδιώκεται και πραγματοποιείται μέ τή διάθεσή της στην παραγωγική διαδικασία,

διάρθρωσης» (Michel, *Sozialgeschichte der industriellen Arbeitswelt*, 1953, σελ. 115). «Τό είδικό σύστημα άξιών ή (τό) κοινωνικό έθος τής βιομηχανικής κοινωνίας χαρακτηρίζεται άπό τó σημείο πού αρχίζει ή πραγματοποίηση ή άλλη-λειψύρωση μεταξύ βιομηχανίας και κοινωνίας» (Dahrendorf, όπου παραρ., σελ. 102). Πρόκειται γιά θέσεις πού άπχουν σέ τελευταία και άνάλογη τήν διδασκαλία γιά τήν κοινωνική άυτονομία και καθολικότητα τής τεχνικής. Σύμφωνα μέ αύτή τήν αντίληψη, ή τεχνική πολλαπλασιάζεται διαρκώς άπό μία έμυνη άνελεγκτική δυναμική και μπορεί νά άντιμετώπισει αύτοδύναμη και άποτελεσματικά όλα τά προβλήματα πού ή ίδια γεννά. Πρβλ. ιδιαίτερα Ellud, *The Technological Society*, 4η έκδοση, 1967, σελ. 89 έπ. και 116 έπ. Στην έξοικονομολογική, έξογενή αύτή άποψη, παρά τίς προθέσεις και διακηρύξεις του, παραμένει παγιωμένος και ό J. Fourastie, *Die grosse Hoffnung des 20. Jahrhunderts*, 1969, τών όποιου ή βασική θέση γιά τόν «τριτογενή πολιτισμό» (σελ. 115), έκφυλλίζεται οδισιαστικά σ' ένα τεχνολογικό ούτοπισμό.

1. Γιά τó ότι ή άρνηση του όσομένου βιομηχανικού τρόπου παραγωγής δέν σημαίνει άρνηση τών έξωτερικών οργανιστικο-λειτουργικών τών γνωρισμάτων (έκλογίκευση, λειτουργησιμολογία, άντικειμενοποίηση) και έπιστροφή έτσι σέ ιστορικά ξεπερασμένες προβιομηχανικές μεθόδους, όπως πιστεύει ό B. Rühlers (*Arbeitsrecht und politisches System*, 1973, σελ. 15), άπορρίπτοντας δυνατότητα άνθρώπινος ένάλλαξης, βλ. Τραυλό-Τζαννάτος, *EEA*, 1974, σελ. 11 έπ. Πρβλ. έπίσης Däubler, *Gesellschaftliche Interessen und Arbeitsrecht zum Selbstverständnis des Arbeitsrechtswissenschaft*, 1974, σελ. 30 έπ.

2. Πρβλ. έπίσης Herkommer, *Vom Elend der Industriegesellschaft*, εις: SOPO 1972 /Nr. 16, σελ. 71 έπ. Lefebvre, *Les conditions sociales de l'industrialisation*, σελ. 127 έπ. Touraine, *Pouvoir et decision dans l'entreprise* εις: Friedmann-Naville, *Traité II*, 1962, σελ. 445. Τόν ίδιο, *Sociologie d'action*, σελ. 251.

3. Έτσι έπίσης, S. Herkommer, όπου παραρ., σελ. 76 έπ. Lefebvre, όπου παραρ., σελ. 127. Touraine, *Sociologie d'action*, σελ. 251 έπ.

4. Πρβλ. ήδη M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, 1958, σελ. 239 έπ. Διεξοδικά, K. Marx, *Kapital I*, MEW 23.

ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ κινητήρια δύναμη καὶ ἡ κατευθυντήρια γραμμὴ δὲν συνίστανται στὴν παραγωγὴ ὀρισμένων ὠφέλιμων ἀγαθῶν ἢ στὴ διαμόρφωση τέτοιων ἐργασιακῶν διαδικασιῶν, ποὺ νὰ εἶναι ἀναγκαῖες καὶ πρόσφορες γιὰ τὴ χειραφέτηση καὶ αὐτοπραγματίωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ στὴν ὑπεραξίωση τοῦ κεφαλαίου (Kapitalverwertung), δηλαδή στὸν πολλαπλασιασμὸ τοῦ μέσου ἐπιτεύξεως κέρδους καὶ συσσώρευσης.¹ Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ ὄροι «κεφάλαιον» καὶ «μισθωτὴ ἐργασία» σὰν κατηγορηματικὲς, γενικὲς ἐκφράσεις τῶν βασικῶν ἱστορικῶν ὄρων περιέχουν ἀναπόδραστα ἓνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ ἀφαίρεσης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ συγκεκριμέναις μορφῆς ἐμφάνισης, ἐκτύλιξης καὶ πραγματοποιήσεως τῶν ἐπιμέρους ἐργασιακῶν σχέσεων στὴν ἐκμετάλλευση πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται καὶ νὰ ἀναλύονται διαφοροποιημένα, μὲ γνῶμονα πάντα τὶς ἰδιαιτητικὲς καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς στὸ συγκεκριμένον στάδιο ἀνάπτυξής της. Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως καὶ τὸ ὀδυσιαστικὸ ἐδῶ εἶναι, ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ στὴ μισθωτὴ ἐργασία συγκροτεῖ τὴ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας στὴν ἐκμετάλλευση.

Ἡ παραγωγικὴ διαδικασία μέσα σὲ κεφαλαιοκρατικὸς ὅρος ἀνάπτυξης ἐμφανίζεται μὲ δύο μορφές: σὰν ἐργασιακὴ διαδικασία καὶ ταυτόχρονα σὰν διαδικασία ὑπεραξίωσης.² Στὴν πρώτη τῆς ὄψη ἐκφράζει ἡ παραγωγικὴ διαδικασία τὴν προσπάθεια ἰδιοποιήσεως καὶ ἐκμετάλλευσης τῆς φύσης μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐκάστοτε ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, μέσα στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάναται ἡ ἀναγκαῖα κατάρτιση τῆς παραγωγῆς στὴ μορφή τοῦ καταμερισμοῦ καὶ τοῦ συντονισμοῦ τῆς ἐργασίας. Στὴ δευτέρῃ τῆς ὄψη ἀποτελεῖ ἐνσῶρκο τῆς μῆς οἰκονομικῆς θεμελιωμένης ἐξουσιαστικῆς κοινωνικῆς σχέσης.

Αὐτὴ ἡ σχέση ἐξαρτᾶται στὴν παραγωγικὴ τῆς μορφή (παραγωγικὴ σχέση) ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ γένεσιν καὶ διάπλασιν ἰδιαιτέρων κοινωνικῶν θεσμῶν. Ἡ κοινὴ, ταυτόχρονη καὶ ἀλληλένδετη ἐμφάνιση καὶ λειτουργία τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας στὴν ἐκμετάλλευση, ἀπαιτεῖ καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἐνταξίαν, ἔρμηνεία καὶ ἀνάλυσιν τῆς «ἑσωτερικῆς», κοινωνικῆς δομῆς τῆς ἐκμετάλλευσης στὸν εὐρύτερον χῶρον τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκαιοτήτων τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, στὸν ὁποῖον ὑπόκειται ἡ ἐπιχεί-

ρηση σὰν «ἐνότητα ὑπεραξίωσης» κάτω ἀπὸ τὶς κυριαρχικὲς ἀρχὲς τῆς παραγωγῆς.³

Οἱ συνέπειες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἐμφανίζονται κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς ἀρχῆς τῆς ὑπεραξίωσης καὶ μέσα στὰ πλαίσια συνεχῶς συσσωρεύσεως, μὲ δύο τρόπους: ἄμεσα καὶ ἔμμεσα. Ἄμεσα ἐκδηλώνονται στὴ διαδικασία συγκέντρωσης τοῦ χῶρου τῆς οἰκονομίας, τῆς κατανομῆς ἰδιοκτησίας καὶ εἰσοδήματος, ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ ἀβιβάσιμο ρυθμὸ καὶ γενικὰ στὴ μορφή ὑλοποιήσεως τῆς τεχνικῆς προόδου.⁴ Ἐμμεσα δεσπόζουν δὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.⁵

Ἡ κυριαρχία τοῦ στοιχείου τῆς ὑπεραξίωσης στὴν ἐκμεταλλευσιακὴ παραγωγικὴ διαδικασία μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἐμπειρικὰ στὸ γεγονός τῆς ἀδιάκοπης συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Παράλληλα μὲ τὴ διαδικασία συσσώρευσης ἐκτυλίσσονται οἱ διαδικασίες συγκέντρωσης (Konzentration) καὶ συγκέντρωσης (Zentralisation) τοῦ κεφαλαίου σὰν κοινωνικοοικονομικὲς μεταλλακτικὲς διαδικασίες,⁶ ποὺ οἱ ἐπιδράσεις τους ἐνδιαφέρουν τόσο μικροκοινωνιολογικὰ ὅσο καὶ μακροκοινωνιολογικὰ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπόρροὺν τῆς κοινωνικῆς σχέσεως τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς συγκεκριμένης ἐργασιακῆς-ἐκμεταλλευσιακῆς ὀργάνωσης ὅσο καὶ στὸν εὐρύτερον χῶρον τῆς κοινωνίας.

Ἡ διαδικασία συγκέντρωσης καὶ συγκεντροποίησης τοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζει δύο ὄψεις: α) συγκέντρωσιν στὸ χῶρον τῆς παραγωγῆς μὲ τὴ μορφή τῶν

3. Πρόκειται γιὰ τὸ αἷμα τῆς «ἐπανοικονομοποίησης» τῆς κοινωνιολογίας. Πρβλ. γι' αὐτὸ Κ. Κ. Borchard, «Zur Theorie der sozioökonomischen Entwicklung der gegenwärtigen Gesellschaft», εἰς: T. Adorno (Hg), *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft*, 1969, σελ. 42 ἐπ. H. Albert, *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*, 1967, σελ. 470 ἐπ. Εἶναι βέβαια ἀπονοητὸν, ὅτι ἡ κοινωνιολογία τῆς ἐκμετάλλευσης δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴν οἰκονομία, γιὰτὶ ἀπόλυστα δὲν πρόκειται γιὰ ταυτόσημα ἀλλὰ γιὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα ἔρευνας. Ἐν τούτοις ἡ κοινωνικοοικονομικὴ δομὴ διεισδίδει σ' ὅλα τὰ μερικὰ προβλήματα ἡ «ὑποσυστήματα» καὶ τὰ καθορίζει.

4. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κρίσεως τῆς δομῆς τῆς κατανομῆς. Πρβλ. B. Rütters, ὅπου παραπ., 157 ἐπ. E. Denninger, *Staatsrecht*, I, 1973, σελ. 144. Τραυλὸ-Τζαβετάτο, *Τὸ Σύνταγμα*, 1975, σελ. 741 ἐπ.

5. Πρβλ. Milliband, *Der Staat in der kapitalistischen Gesellschaft*, 1975, σελ. 350 ἐπ.

6. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐννοιες «συγκέντρωσιν» καὶ «συγκεντροποίηση» πρέπει νὰ γίνοντο οἱ ἀκόλουθες διευκρινήσεις: Ἐξ αἰτίας τῆς συσσώρευσης τῶν μεμονωμένων κεφαλαίων δημιουργεῖται μία ἀβιβάσιμη συγκέντρωσιν τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῆς διεύθυνσιν τῆς ἐργασίας. Παράλληλα ὑπάρχει μία δευτέρη διαδικασία σὰν συγκέντρωσιν κεφαλαίων, ποὺ ἔχουν ἤδη σχηματισθεῖ μέσῳ μετατροπῆς πολλῶν μικρότερων σὲ λιγότερες μεγαλύτερες ἐνότητες. Αὐτὴ ἡ διαδικασία διακρίνεται ἀπὸ τὴν πρώτην στὸ ὅτι προϋποθέτει μόνον ἀλλαγμένην κατανομήν τῶν κεφαλαίων ποὺ ὑπάρχουν ἤδη καὶ λειτουργοῦν, στὸ ὅτι ἐλαττῶν ὁ χῶρος ἀνάπτυξίν τῆς δὲν εἶναι περιορισμένος ἀπὸ τὴν ἀπόλυτην ἀνάπτυξιν τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτος ἢ τὰ ἀπόλυτα ὅρια τῆς συσσώρευσης. Αὐτὴ ἡ διαδικασία λέγεται συγκεντροποίηση. Βλ. K. Marx, *Kapital* I, MEW 23, σελ. 654.

1. Ἡ στοιχειώδης λογικὴ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης εἶναι πάντα στὸ νὰ ἀναπτύσσῃ τὶς παραγωγικὲς δυνατότητες μὲ ὅλη τὴ δύναμιν ἀλλὰ νὰ κρατᾷ τοὺς μισθοὺς ὅσο τὸ δυνατό χαμηλά, καὶ ἐδῶ βρίσκεται ἡ ρίζα τῆς ἀκατανίκητης τάσεως τῆς ὑπερπαραγωγῆς, παρατηρεῖται χαρακτηριστικὰ ὁ T. Prager, «Der Lohnkampf als Triebfeder der gesellschaftlichen Dynamik», εἰς: P. v. Oertzen (Hg), *Festschrift für Otto Brenner zum 60. Geburtstag*, 1967, σελ. 215.

2. Πρβλ. βασικὰ, K. Marx, *Kapital* I, σελ. 129 ἐπ.

παραγωγικών μέσων και β) συγκέντρωση στο χῶρο τῶν παραγωγικῶν σχέσεων σάν περιουσία καί ἀτομική ἰδιοκτησία. Πρόκειται γιά δύο διαφορετικές ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος, δηλαδή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅπου βέβαια ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ἰδιοκτησία καί στήν ἐξουσία διάθεσης στίς σύγχρονες συνθήκες δημιουργίας καί γιγάντωσης ἐπιχειρήσεων-κολοσσῶν στή μορφή κεφαλαιουχικῶν ἑταιρειῶν ἔγινε πῶς πολύπλοκη.

Οἱ ἐπιπτώσεις τῶν διαδικασιῶν αὐτῶν συγκέντρωσης καί συγκεντροποίησης στήν κοινωνική κατάσταση τῶν μισθωτῶν εἶναι ἐκτεταμένες καί βαθεῖς. Ὁ διαρκῶς ἐπιταχυνόμενος ρυθμός συγκέντρωσης ἐξουσίας διάθεσης * τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς διαδικασίας σέ ὀλοένα μικρότερο ἀριθμό ὑπερπληθειῶν δέν καθορίζει μόνο τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς στήν ἐκμετάλλευση τῆς οἰκονομικῆς δομῆς καί λειτουργίας τῆς ἐπιχείρησης καί τῆς οἰκονομίας, ἀλλ' ἐπιδρᾷ ἀποφασιστικά σέ ὅλη τὴν κοινωνία.¹ Τομεῖς-κλειδιά τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ὅπως ἡ χημεία, τὰ ἀυτοκίνητα, τὸ πετρέλαιο, ὁ χάλυβας, ὁ ἠλεκτρισμός, κτλ., ἔχουν ὑποστειλῆ τὴ λαίλαπα τῆς μονοπωλοποίησης ἢ ὀλιγοπωλοποίησης. Οἱ σωρωτικὲς ἀπὲς ἐξελίξεις ξεπερνοῦν τὰ ἔθνηκα ὄρια καί κατακλύζουν τὴ διεθνή κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, ἀποκορυφώνοντας στήν ὕπ' ἀριθ. 1 μάστιγα καί ἀπειλή τῆς ἀνθρωπότητας: τὶς πολυεθνικὲς ἑταιρεῖες-μυμιοῦθ. Ἔτσι κανεὶς δέν μπορεῖ σήμερα νὰ ὑποστηρίξει σοβαρὰ ὅτι λειτουργοῦν κανονικά—ἀν δέν ἔχουν ἐντελὸς ἀποδυναμωθεῖ σέ ὀρισμένους τομεῖς τῆς παραγωγῆς—οἱ περιήμοι μηχανισμοὶ τῆς ἀγορᾶς καί τοῦ ἀνταγωνισμού.² Οἱ ἐκδηλές τάσεις καί ἡ ὅλη συμπτωματολογία τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ἐξέλιξης δέν ἀφίηνον περιθώρια πρόβλεψης μιάς κἀμψης ἢ ἀναχίτισης τῆς καλπάζουσας αὐτῆς διαδικασίας συσσώρευσης, συγκέντρωσης καί ὀλιγοπωλοποίησης.³

Ἐνα βασικό χαρακτηριστικό τοῦ σύγχρονου τρόπου κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις-γίγαντες ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν παθητι-

κό ρόλο τῆς ἀπλῆς ἀντίδρασης στίς ἐπιταγές τῶν νόμων τῆς ἀγορᾶς. Πολὺ περισσότερο εἶναι ἡθὶ σέ θέση νὰ χειραγωγοῦν καί νὰ καταθύνουν σέ μεγάλο βαθμό τὴν ἀγορὰ μὲ γνῶμονα βέβαια τὸ οἰκονομικό τους συμφέρον. Ἔτσι καταρρέει ἕνας ἀκόμη σπουδαῖος μῦθος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας: ἡ κυριαρχική δύναμη τῶν καταναλωτῶν.⁴

Στὸ σημεῖο αὐτὸ δέν θὰ πρέπει νὰ ξεχνᾶται κανεὶς πῶς οἱ ἐξελικτικὲς αὐτὲς τάσεις δέν ἀπορρέουν ἀπὸ μιὰ «φύση τοῦ πράγματος»,⁵ ποῦ βρῖσκειται ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορική κίνηση καί τὶς κοινωνικὲς δομές, ἀλλ' ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἐκείνη, ποῦ ἀνταποκρίνεται στή δασμένη καί ἱστορικά συγκεκριμένη ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καί ἐκφράζεται στίς μορφές κοινωνικῆς τῆς θεσμοποίησης. Ἔτσι παραμένει ὁ θεσμός τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἢ ἀπαρασάλευτη βάση τῶν συσσωρευσιακῶν δυνάμεων καί συνεπῶς τοῦ παράγοντα τῆς ὑπεραξίωσης στίς ἐργασιακὲς σχέσεις.

Ἡ θεσμοποίηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἡ διαρκῆς ἀναπαραγωγή του ὄχι μόνο στήν κοινωνία ἀλλὰ στή συνείδηση τῶν μελῶν τῆς με τὴ συνδρομῆ τῶν μηχανισμῶν τῆς ἐνδοπροβλήξης (Introjektion) καί τῆς ἐσωτερικεύσης (Internalisation),⁶ ἔχει ὀδηγήσει στή δημιουργία ἐνὸς νέου «κοινωνικῆς ἔθους», μιάς νέας «κοινωνικῆς ἀξίας»: τῆς ἀξίας τῆς ἀποδοτικότητας.⁷ Ἡ «ἀξία» αὐτὴ δέν καθορίζεται ποιοτικά: ἀπεναντίας παραμένει στὸ ἀφηρημένο ἐπίπεδο τοῦ ἀπλοῦ ποσοτικοῦ κερδοσκοπικοῦ ὕπολογισμοῦ γιά τὸ χρέημα. Τὸ σημαντικότερο ἐδῶ εἶναι ὅμως ἡ λειτουργία τῆς σάν δικαιολογητικῆς ἰδεολογίας τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος, ἀφοῦ ἡ συμμετοχὴ στὸ κοινωνικό προϊόν—εἰσόδημα καί περιουσία—θεωρεῖται σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἀτομικῆς ἀπόδοσης, παρ' ὅτι ἐξ αἰτίας τῆς πραγματικῆς κοινωνικοποίησης τῶν πλειέστων ἐργασιακῶν πραγματοποιήσεων μέσω καταμερισμοῦ καί συνεργασίας δέν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀντικειμενικὸς προσδιορισμὸς τῆς «ἀτομικῆς ἀπόδοσης». Πρόκειται μὲ ἀλλὰ λόγια γιά ἕνα νέο ἰδεολογικό μῶνδα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, ποῦ τῆς δίνει τὴ μορφὴ τῆς λεγόμενης «κοινωνίας τῆς ἀποδοτικότητας» (Leistungsgesellschaft). Ἀκριβῶς οἱ ἴδιοι οἱ ἐγγενεῖς μηχανισμοὶ τῆς ἰδεολογικοποιητικῆς αὐτῆς διαδικασίας ὀδηγοῦν στήν αὐτονόητη καί αὐτόματη

1. Ὁ Kriele (*Einführung in die Staatslehre*, 1975, σελ. 207) διακρίνει τὶς ἀκόλουθες βασικὲς ἐκφάνσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομικῆς δύναμης: α) Χειραγῶρηση τῆς ἀγορᾶς, β) ἐξουσιασμὸ τῶν μισθωτῶν καί γ) ἀνεξέλεγκτη πολιτικὴ ἐπιρροή. Πρβλ. Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, ὅπου παραρ., σελ. 742.

2. Πρόκειται γιά ἕνα ἄληθινὸ «ἐκμαλισμὸ τῆς ἀγοραστικῆς οἰκονομίας». Ἔτσι χαρακτηριστικὰ Kriele, ὅπου παραρ., σελ. 205 ἐπ. Πρβλ. Denninger, ὅπου παραρ., σελ. 144.

3. Χαρακτηριστικό γιά τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ εἶναι καί τὸ γεγονός, ὅτι ἐνὸς τοῦ 1954 περίπου τὸ ἕνα τρίτο τῶν πωλήσεων στή Βιομηχανία τῆς Δ. Γερμανίας (33,6%) ἐπιτεύχθηκε ἀπὸ τὶς 100 μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις, ἥδη τὸ 1960 ἴσων σέ θέση οἱ 50 μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις εἶναι ἐπιτύχουν τὸ ἴδιο ποσοστὸ πωλήσεων. Τὸ 1967 ἐπέτυχον οἱ ἴδιες ἐπιχειρήσεις νὰ τὸ ἀξήσουν σὲ 42,2%. Βλ. γ' αὐτὸ H. Arndt, *Recht, Macht und Wirtschaft*, 1968, σελ. 82 ἐπ. J. Hufschmid, *Die Politik des Kapitals*, 1969, σελ. 44, *Statistisches Jahrbuch für die BRD*, 1971, σελ. 198.

4. Πρβλ. E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, 1969, σελ. 147 ἐπ.

5. Γιά τὴ «φύση τοῦ πράγματος» ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, βλ. Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, *Neo Dikaio*, 1975, σελ. 89 ἐπ.

6. Γιά τὸς μέγαντες αὐτοῦς, βλ. βασικὰ H. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, 1970, σελ. 30 ἐπ., 76. Πρβλ. ἐπίσης Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, «Αἱ ἠλεκτρονικὰ πληροφοριακὰ ὡς μέσον ἐπικοινωνίας εἰς τὸ δίκαιον», *EEN*, 1971 (ἀνὰτ.), σελ. 4.

7. Βλ. ἰδιαίτερα C. Offe, *Leistungsprinzip und industrielle Arbeit*, 1970.

«ἀποδοχή» τῆς ἀπὸ ἑνα μεγάλο ποσοστὸ τῶν μελῶν αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν.¹

Πέρα, τέλος, ἀπὸ τὴν παραπάνω «κοινωνικοπολιτιστικὴς» βάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς μὲ τὸν ἐκφυλισμὸ τῶν μηχανισμῶν τῆς ἀγορᾶς, λόγω τῆς συγκέντρωσης οἰκονομικῆς δυνάμεις, ἀποδεικνύεται ὁ σχεδιασμὸς στὸ χῶρο τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας ὄχι μόνον πραγματοποιήσιμος, ἀλλὰ, μὲ διατήρησι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐπὶ μέρους κεφαλαίων στὴ διαδικασία ἀξιοποίησης, ἀδήριτη ἀναγκαιότητα. Αὐτὴ ἡ παρατήρησι ἀποτελεῖ τὴ λυδιὰ λίθο γιὰ τὴν ἀνάλυσι τῶν τεχνολογικῶν μεταβολῶν στὴν ἐκμετάλλευσι, τοῦ ἐκμηχανισμοῦ τῶν ἐργατικῶν θέσεων καὶ τῶν μεταβολῶν στὴ δομὴ τους σὰν κοινωνικῶν διαδικασιῶν.

II. Τεχνική, ἐπιστήμη καὶ βιομηχανικὴ ἐργασία

Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν σύγχρονων μαζικῶν-βιομηχανικῶν κοινωνιῶν δυτικοῦ τύπου συνίσταται στὴν αὐξανόμενη τάση τῶν δομῶν ὄλων τῶν βαθμίδων τῆς κοινωνικῆς ὀλότητος γιὰ ἐκλογίκευσι, λειτουργοποίηση καὶ γραφειοκρατικοποίηση.² Οἱ τάσεις αὐτὲς ἐκφράζονται τὴν ἐξισορροπητικὴ, νομοτελειακὰ ἀναπότρεπτη, ἀντίδρασι τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος στὴν αὐξανόμενη διαφοροποίηση, πολυπλοκότητα καὶ πολλαπλότητα τῶν καταστάσεων, γεγονότων, ἀπειτήσεων καὶ ἀναγκῶν, ποὺ προκάλεσε ἡ «τεχνικὴ ἐπανάστασι».³ Ἡ ἐκλογίκευσι αὐτὴ τοῦ σύγχρονου κόσμου ἀποτελεῖ ἔτσι πρωταρχικὰ ἐκλογίκευσι τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Στὸ ὑπόβαθρο τῆς ἄρχῃς τῆς ὑπεραξίωσης τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς συνεχοῦς συσσώρευσης στὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, θεμελιώνονται καὶ ἀναπτύσσονται οἱ προϋποθέσεις, ποὺ ἀπαιτοῦν δλοένα καὶ περισσότερο συστηματικότητα στὴ χρησιμοποίηση τῶν στοιχείων τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀποθεματικὸ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις δὲν εἶναι ἀνεξάντλητο καὶ ὅτι ἐπίσης ἡ πραγμάτωσι τῶν ἀξιῶν ἀπὸ πλευρᾶς πωλήσεων, ποὺ ἡ ἐπεξεργασία τους γίνεται στὴν παραγωγή, γίνεται δλοένα καὶ πὺλὸ δύσκολη, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ μεταβολὴ τῶν δρων ἀνταγωνισμοῦ. Ὁ ἀδυσῶπτος ἀγῶνας διατήρησις τῆς ἀνταγωνιστικότητας, ἰδιαίτερα τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴν ἐκλογίκευσι τῆς παραγωγῆς καὶ ἔτσι στὴν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνολογία χρησιμοποιοῦνται ἄμεσα σὰν βασικὸ ὄργανο ἐξυπρέτησης

τῶν συμφερόντων τοῦ δοσμένου πλέγματος παραγωγικῶν δυνάμεων-παραγωγικῶν σχέσεων. Ἔτσι ἡ ἀδιάκοπη τεχνολογικὴ ἀνάπτυξι εἰκονίζει ἄνευ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς—οἱ τεχνολογικὲς καινοτομίες μετατρέπονται σ' ἑνα οὐσιαστικὸ μέσο τῆς πραγματοποίησης τῶν ὑπεραξιοποιητικῶν συμφερόντων τοῦ κεφαλαίου.⁴ Διπλὴ εἶναι ἡ δυνατότητα ἀξιοποίησης καὶ ἐφαρμογῆς τῆς ἀναλυτικῆς ἐπιστήμης: α) σὰν γνώσης διαδικασιῶν καὶ νομοτελειῶν τῆς φύσης, συστηματικὰ θεμελιωμένων ποὺ μεταφράζεται βασικὰ σὲ μηχανικὸ ἐξοπλισμὸ καὶ β) σὰν ὀργανωτικῆς γνώσης, δηλαδὴ σὰν διαρκῶς ἀναπτυσσόμενης ἐπιστημονικοποίησης τῆς λειτουργίας τῆς διεύθυνσης. Ἐναφορικὰ μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς «τεχνικῆς ἐπανάστασης» στὴν παραγωγικὴ διαδικασίᾳ πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ κυριαρχία τῆς «νεκρῆς», ἐνσωματωμένης στὴν παραγωγικὴ μηχανή, ἐργασίας ἐπάνω στὴ «ζωντανή», δηλαδὴ στὸν ἐργάτη, ποὺ λειτουργεῖ οὐσιαστικὰ σὰν ἄβουλο καὶ παθητικὸ ἐξάρτημα.⁵ Τὸ πλέγμα αὐτὸ τῶν ἐξοσιαστικῶν μηχανισμῶν καὶ ἐξαρτήσεων, ποὺ περιβάλλει τὸ μισθωτὴ στὴν ἀποδέσμευσι τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεις, παρουσιάζεται σὰν ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα» τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας. Σχετικὰ ἄλλωστε μὲ τὴν ἰδιαίτερη ὕψι τῆς «ὀργανωτικῆς γνώσης» θὰ μπορούσαν νὰ τοιστοῦν τὰ ἐξῆς: «σὰν ἀντικειμενοποιημένη δὲν γίνεται ταυτόχρονα πραγματικὰ ἀντιληπτὴ ὅπως ἡ μηχανή, ἀλλὰ ἀναφέρεται ἐπίσης—γιατὶ τὸ φυσικὸ γεγονός, ποὺ θέλει νὰ μετασχηματισε σὲ παραγωγικὴ τεχνικὴ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωντανὴ ἐργατικὴ δυνάμη—σὰν ἀδιάκοπη πειθάρχησι ὑποκειμενικὰ στὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἐργαζόμενου· μόνον τὴ νομιμοποίηση τοῦ πειθαρχησιακοῦ τῆς καταναγκασμοῦ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν μηχανῶν. Σὲ (ἑνα) συγκρότημα μ' αὐτὲς παρουσιάζεται σὰν τεχνικὸς ἀντικειμενικὸς καταναγκασμὸς, ἂν καὶ ἀποτελεῖ μόνον ἄμεσα ἀντικειμενοποιημένη κυριαρχία, ταυτόσημη μὲ τὸ ἴδιο τὸ κυριαρχικὸ συμφέρον».⁶

Ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνολογία, τόσο ἐνσωματωμένες στὰ παραγωγικὰ μέσα, ὅσο καὶ στὴ μορφὴ ὀργάνωσης τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας, μεταβλήθηκαν ἔτσι σὲ παραγωγικὴ δυνάμη καὶ μάλιστα τὴν πρώτη.⁷ Σκοπὸς τῆς ἐργαλειοποίησης τους στὴν παραγωγή εἶναι πάντα ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ζωντανῆς ἐργασίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν πίεσι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ γιὰ τὴν ὑπεραξίωσι τοῦ ἰδιωτικοῦ κε-

4. H. Kern - M. Schumann, *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*, 1970, σελ. 23.

5. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, 2. Auf. 1974 (Berlin-Ost).

6. H.-D. Bahr, *Kritik der politischen Technologie*, 1970, σελ. 69.

7. Ἔτσι ὀρθὰ ἦδη K. Marx, *Grundrisse*, σελ. 594. Ἰπρβλ. ἐπίσης Habermas, *Technik und Wissenschaft als «Ideologie»*, 1968, σελ. 79 ἔπ.

1. C. Offe, ὅπου παραπ., σελ. 8 ἔπ.

2. Τραυλὸς-Τζανετατὸς, «Ἡ σύγχρονη βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευσι», σελ. 7 ἔπ. Τὸν ἴδιο, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner*, σελ. 17 ἔπ. καὶ τῆς ἐκεί παραπομπῆς.

3. Travlos-Tzanetos, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner*, σελ. 17. Burghardt, *Betriebssoziologie*, σελ. 56 ἔπ.

φαλαίου και τη διατήρηση της συσώρευσης, μεταβάλλεται η τεχνολογία σε τέτοιο βαθμό, ώστε σύμφωνα να μιλάμε για «τεχνολογική επανάσταση».¹

Η κινητοποίηση της επιστήμης και της τεχνολογίας σε όφελος των δοσμένων παραγωγικών σχέσεων εμφανίζει ένα άμφιστομο χαρακτήρα: αποδεσμεύει και προάγει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ ταυτόχρονα τις δεσμεύει και τις αναχαιτίζει.² Αυτό σημαίνει αναλυτικότερα ότι παρατηρείται ένα διαρκώς διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στην πραγματικότητα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που είναι παγιωμένες στις δοσμένες παραγωγικές σχέσεις, τις οποίες διατηρούν, ένισχύουν και αναπαράγουν, και στην αναπτυξιακή δυνατότητα σε όφελος του συνόλου της κοινωνίας, πράγμα που θα σήμαινε δημιουργία νέων παραγωγικών σχέσεων με κύρια χαρακτηριστικά το συλλογικό συμφέρον, τη συλλογική ιδιοκτησία, διάθεση και ιδιοποίηση των παραγωγικών μέσων, των κοινωνικό αποκεντρωμένων δημοκρατικό σχεδιασμό και τη δυνατή αυτονομία, αυτοδιαχείριση και αυτοπραγμάτωση σ' όλους τους τομείς του κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται για την αντικειμενικά πραγματοποιησίμη συγκεκριμένη οδότητα της υπέρβασης των δοσμένων αλλοτριωμένων παραγωγικών σχέσεων και της απαλλαγής των παραγωγικών δυνάμεων από τα φαλκιδεντικά, άλογα, αυτοκαταστροφικά στοιχεία. Μόνο στα πλαίσια μιας τέτοιας «κομμουνιστικής εκλογίκευσης», που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, θάταν δυνατή η πλήρης, καθολική και προσανατολισμένη στο πραγματικό συμφέρον και στις πραγματικές ανάγκες του ανθρώπου ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, πράγμα που η γιγαντιαία πρόοδος της σύγχρονης επιστήμης και τεχνολογίας όπωσδήποτε επιτρέπει.³ Οί προϋποθέσεις λοιπόν ανάπτυξης της τεχνικής προόδου στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, δηλαδή η εξάρτησή της από την ανάγκη αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και της διατήρησης της ανταγωνιστικότητας, συγκεκριμενοποιούνται, όπως είναι γνωστό, στην εκμετάλλευση. Σύμφωνα άλλωστε με τις παραπάνω παρατηρήσεις, κίνητρο και στόχος της αξιοποίησης της τεχνικής προόδου δεν είναι η υπέρβαση των αλλοτριωμένων παραγωγικών διαδικασιών ούτε η χειραφέτηση της εργασίας. Κάτω από την πίεση της άρχξης της υπεραξίωσης εμφανίζονται οί εργασιακές και βιοτικές γενικά συνθήκες των ανθρώπων άπλά και μόνο σαν

«παραπροϊόν» της αποτελεσματικοποίησης της βιομηχανικής παραγωγής.⁴

Βασικό συμπέρασμα από τις σκέψεις αυτές είναι, ότι οί τεχνικοβιομηχανοτικές και λειτουργικές μεταβολές στην εκμετάλλευση δεν πηγάζουν από τυχόν ένδοφρεϊς εξελικτικές νομοτέλειες της τεχνοδομής τους, αλλά καθορίζονται στην ιδιαίτερη κοινωνική τους διάσταση από την άρχξη της οικονομικής αποδοτικότητας. Για την κοινωνιολογική ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων της εργασιακής κατάστασης, καθώς και της «τυπικής» και «άτυπης» όργάνωσης,⁵ αυτό σημαίνει ότι η τεχνική και οί μεταλλαγές της δεν θα πρέπει να θεωρηθούν σαν «έξωγενή μεγέθη».⁶

III. 'Ατομική ιδιοκτησία, μέσα παραγωγής και «κυριαρχία των managers»

Όπως διαπιστώθηκε πιο πάνω, κανείς δεν μπορεί να άμφισβητήσει στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, που συντελέστηκε με την επιστράτευση και αξιοποίηση της επιστήμης και τεχνολογίας, την αναγκαιότητα καταμερισμού λειτουργοποίησης, αντικειμενοποίησης, με ένα λόγο εκλογίκευσης των εργασιακών και παραγωγικών διαδικασιών. Άναπόδραστη συνέπεια ύπηρξε η διαφοροποίηση και η ποιοτικοποίηση των διαφόρων λειτουργιών και θέσεων σ' όλα τα επίπεδα της παραγωγής. Κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες τέθηκε σε κίνηση μιá διαδικασία ανεξαρτητοποίησης αλλά και βαθειάς αναδιοργάνωσης της διεύθυνσης και του συντονισμού των εργασιακών διαδικασιών. Οί μεταλλακτικές αυτές διαδικασίες πρέπει να ιδωθούν από την όπτική γωνία της αξιανόμενης συσώρευσης, της άρχξης της υπεραξίωσης της κεφαλαίου, της μονοπωλιοποίησης ή όλιγοπωλιοποίησης του άναγνατισμού και της άγοράς και της αντίστοιχης δημιουργίας γιγαντιαίων επιχειρήσεων, που έπενεργούν καθοριστικά στο όλο οικονομικό σύστημα του ύστερου κεφαλαιοκρατισμού. Νομοτελιακή συνέπεια των βαθειών αυτών αλλαγών του συστήματος ύπηρξε ό διαχωρισμός μεταξύ ιδιοκτησίας και έξουσίας διάθεσης των παραγωγικών μέσων. Τη νομική μορφή αυτής της «ιδίωσπσης» αποτελούν οί κεφαλαιουχικές εταιρείες (ΕΠΕ, ΑΕ), στην ανάπτυξη των οποίων άλλωστε πολύ ώθησε και η

4. E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, σελ. 185.

5. Για τη διάκριση αυτή, βλ. αντί όλων Barisch, *Industrie- und Betriebssoziologie*, σελ. 83 έπ. και 98 έπ.

6. «Έξωγενής» σημαίνει εδώ μιá αυτόνομη κοινωνικοοικονομική αναπτυξιακή άρχξη, ανεξάρτητη από την κοινωνική χειραγωγήση ιδιαιτέρων κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων. Για την άρχξη αυτή του «τεχνολογικού ντετερμινισμού», βλ. επίσης H. Herkammer, *Vom Elend der Industriesozologie*, σελ. 71 έπ. F. Deppe, *Das Bewusstsein der Arbeit*, 1971, ιδιαιτ. παρ. 1 και II.

1. Πρβλ. J. K. Kalbraith, *Die moderne Industriegesellschaft*, 1970, σελ. 18 έπ.

2. Πρβλ. T. Adorno εις: *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft*, σελ. 19 και 22 έπ. F. Pollock, *Automation*, σελ. 293 έπ. Richta, εις Richta-Report, σελ. 235 έπ. Τραυλόδ-Τζανετάτο, *ΕΕΔ*, 1974, σελ. 11 έπ. Τόν Ιδίο, *Νέο Δίκαιο*, 1975, σελ. 7.

3. Τραυλόδ-Τζανετάτος, *ΕΕΔ*, 1974, σελ. 11 έπ. Τόν Ιδίο, *Τό Σύνταγμα*, 1975, σελ. 729 έπ.

ανάγκη χρηματοδότησης τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων. Τοὺς νέους φορεῖς-θέσεις στὴν κορυφή τῆς ἱεραρχικῆς πυραμίδας τῆς ἐκμετάλλευσης, ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένοι οἱ μηχανισμοὶ διεύθυνσης καὶ συντονισμοῦ τῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν, ἐπ'ἀνδρῶσαν οἱ ἐπιτελικοὶ - ὀργανωτικοί, διοικητικοί - ἐλεγκτικοὶ ἑγκέφαλοι, οἱ τεχνοκράτες - διαχειριστές, οἱ περίφημοι ἐπαγγελματίες managers.¹ Ἔτσι ἐκφράζει ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἰδιοκτητῶν-ἐπιχειρηματιῶν ἀπὸ τοὺς μὴ ἰδιοκτήτες ἐπιχειρηματίες-managers τῆ δημιουργικῆ-ἐξισορροπητικῆ ἀντίδραση τοῦ συστήματος στὴν πρόκληση τῆς δοσμένης ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἀνάγκης ἐκλογίκευσης τῆς παραγωγῆς.

Οἱ σημαντικὲς αὐτὲς ἀλλαγὲς στὴ δομὴ, ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν βιομηχανικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἐπέφεραν ἐπίσης μεταβολὴ στὸν ἀξιολογικὸ προσανατολισμὸ τῆς διεύθυνσης ἐργασίας, ποὺ δὲν ἀσκεῖται πᾶ ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτήτες. Μὲ τὴν ἐπαγγελματικοποίηση τῶν managers ποὺ διέπεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀπόδοσης καὶ ἐπίδοσης,² ἐπέρχεται μὴ βαθμιαία ἀντικατάσταση τῆς προσωπικῆς ἐξάρτησης στὴ σχέση προϊτῶν-ὑφιστάμενου ἀπὸ ἕνα τεχνικο-αντικειμενικὰ θεμελιωμένο ἐξουσιασμὸ. Ἡ ἐξουσιαστικὴ σχέση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς μέσα στὴν ἐκμετάλλευση παίρνει ἔτσι τὴ μορφή «τεχνικῶν-ἀντικειμενικῶν καταναγκασμῶν» ἢ «ὀργανωτικο-επιχειρηματικῶν ἀναγκαιότητων». Ἡ δημιουργούμενη λοιπὸν ἐντύπωση εἶναι, πῶς ὁ θεσμὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὶς νέες συνθήκες «κυριαρχίας τῶν managers», ἀποθεῖ βαθμιαία, χάνει καὶ ἀπογυμνώνεται ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐνεργὰ - ἐξουσιαστικὰ τὸν στοιχεῖα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὀδηγεῖ ἀνεπὸφευκτὰ στὴν τοποθέτηση καὶ θεώρηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στὴν ἐκμετάλλευση σ' ἄλλη βάση. Χαρακτηριστικὲς εἶναι στὴν προκείμενη περίπτωση οἱ διαπιστώσεις τοῦ Ralf Dahrendorf, ὅτι «ἐπιστημονικῆ ἡγεσία τῆς ἐκμετάλλευσης, κλίμα ἐκμετάλλευσης, ἀνθρώπινες σχέσεις στὴν ἐκμετάλλευση, ὅλα αὐτὰ εἶναι ἔννοιες, ποὺ δὲν ἔχουν θέση στὸν κόσμῳ τῶν ἰδιοκτητῶν. Γιὰ πρώτη φορὰ οἱ γραφειοκράτες managers, οἱ ἄνθρωποι τῆς ὀργάνωσης ἄρχισαν νὰ ἀντικαθιστοῦν τὴν ἠθικὴ τοῦ κέρδους τῆς ἡγεσίας τῆς ἐκμετάλλευσης μὲ τὴν κοινωνικὴ ἠθικὴ».³

Ἄν ὅμως οἱ σκέψεις αὐτὲς ἀναποκρίνονταν στὴν ἐπιχειρησιακὴ καὶ ἐκμεταλλευσιακὴ πραγματικότητα, θάπρεπε νὰ εἶχε συντελεσθεῖ μὴ ριζικὴ δομικὴ ἀλλαγὴ στὸν δοσμένο τρόπο παραγωγῆς, θάπρεπε μ' ἄλλα λόγια ἢ ἐργασία νὰ εἶχε χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὴν

ὑποταγὴ τῆς στὴν ἀρχὴ τῆς ὑπεραξίωσης τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἐπιχειρουμένη ἐδῶ ἀποκοπὴ τοῦ οικονομικοῦ καὶ λειτουργικοῦ-ὀργανωτικοῦ συμπλέγματος ἐκμετάλλευσης-ἐπιχείρησης ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς του ρίζες καὶ ἡ ἀπόσπασή του ἀπὸ τὸν εὐρύτερο κοινωνικοοικονομικὸ σχηματισμὸ, ὀδηγεῖ ἀναπότρεπτα στὴν ἀντίληψη γιὰ κοινωνικοοικονομικὴ οὐδέτεροποίηση τῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν καὶ οὐσιαστικὰ στὴν ἀναγωγή τῆς τεχνολογίας σὲ μὴ ἀυτεξοῦσα δύναμη, ἱκανὴ νὰ ἀποκοινωνικοποιεῖ, νὰ ἀποϊδεολογικοποιεῖ, νὰ μετασχηματίζει τμήματα τῆς κοινωνικῆς ὀλότητας καὶ σὲ ἔσχατη ἀνάγκη νὰ ἐξουσιάζει τὸ ὄλο κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα.⁴ Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν τάση ἰδεολογικοποίησης καὶ ὑπερβατικοποίησης τῆς τεχνικῆς.⁵

Βέβαια δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ ἰδιοκτησίας καὶ ἐξουσίας διάθεσης τῶν παραγωγικῶν μέσων δῆλῃσε στὸν ἐκτοπισμὸ τοῦ ρόλου τῆς πρώτης ἀπὸ τὸ προσκίηιο λήψης ὀικονομικῶν ἀποφάσεων καὶ ἄσκησης ἐπιχειρησιακῆς πολιτικῆς. Στὴν πραγματικότητά ὅμως πρόκειται γιὰ συγκάλυψη τῆς πραγματικῆς ἐξουσίας τοῦ ἰδιοκτητῆ τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀφοῦ ὀλοκλήρως ὁ ὀικονομικὸς καὶ τεχνικοοργανωτικὸς μηχανισμὸς κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀποδοτικότητας καὶ τῆς μεριστοποίησης τοῦ ὀικονομικοῦ ὀφέλους. Στὴν ὑπηρεσία αὐτῶν τῶν πρωταρχικῶν στόχων, ποὺ ἀποτελοῦν τὸς λόγους ὕπαρξης καὶ λειτουργίας τῆς ἐπιχείρησης, βρισκονται ὀσο ἢ «τεχνολογικὴ ἐπανάσταση», ὀσο καὶ τὰ δημιουργήματά της, οἱ managers.⁶

Οἱ βαθτεῖες αὐτὲς μεταβολὲς τῶν πλέγματος παραγωγικῆς δυνάμεις-παραγωγικῆς σχέσεις, ποὺ χαρκτηρίζονται ἀπὸ τὴν «κυριαρχία τῶν managers», στὴν ἐπιχειρησιακὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ εἶχαν μεγάλη ἀπὴχηση στὴν ἐπιστημονικῆ-κοινωνιολογικὴ ἔρευνα.⁷ Ἔτσι, ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς, ἰσχυρίζεται ὁ J.A. Schumpeter ὅτι μὲ τὴν ἐκτόπιση τῶν ἰδιοκτητῶν ἀπὸ τοὺς managers στὴ διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων ἐξάφανιζέται τὸ κίνητρο τοῦ κέρδους καὶ τὸ standard τῆς συσώρευσης, ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς, γιὰτὶ ἡ πρόνοια γιὰ τὴν ὀικονομία τοῦ κεφαλαιοκράτη καὶ τοὺς ἀπογόνους του ὑπῆρξε ἀῖ κῦρια παρόρμη-

4. Πρόκειται μ' ἄλλα λόγια γιὰ τὴ θεώρηση τῆς τεχνολογικῆς προόδου ὡς «ἐξωγενὸς ὀντότητας». Πρβλ. παραρ. σελ. 451, ὕποσ. 6.

5. Πρβλ. Habermas, *Technik und Wissenschaft*, σελ. 48 ἐπ. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, 166 ἐπ. Travlos-Tzanetatos, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner*, σελ. 17 ἐπ. Τὸν ἴδιο, «Αἱ ἠλεκτρονικὰ πληροφορία», σελ. 10 ἐπ.

6. «Τὸ ὕποστασιοποιημένο συμφέρον τῆς ἐπιχείρησης δὲν ὑπῆρξε τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἕνα ἠθελμένο ἀναπτυγμένο ὀργανο περὶθάρτησης τοῦ ἰδιαίτερου συμφέροντος τῶν φορέων της». Ἔτσι εἰστοχῶν Simitis, *Von der institutionalisierten zur problembezogenen Mitbestimmung*, AuR 1975, σελ. 323.

7. Βλ. κυρίως A.A. Berle-G. C. Means, *The Modern Corporation and Private Propriety*, 1956. A.A. Berle, *Power without Propriety*, 1959.

1. Burnham, *Das Regime der Manager*, 1951. Berle, *Power without Propriety*, 1959.

2. Πρβλ. γ' ἐπὶ αὐτὸ R. Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*, 1957, σελ. 44.

3. R. Dahrendorf, *Sozialstruktur des Betriebes*, σελ. 25. Πρβλ. ἐπίσης K. W. Bötticher, *Unternehmer oder Manager. Grundprobleme industrielle Führerschaft*, 1963, σελ. 10 & 229.

ση και ο τυπικός αστικός τρόπος του κινήτρου του κέρδους.¹ Έτσι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, έχουμε μία σημαντική εξεσθένιση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο μέτοχος γίνεται ιδιοκτήτης κατώτερου δικαιώματος και επειδή η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής δεν προσφέρει στον manager προσωπικά όφελη, αυτός δεν ενδιαφέρεται για τη διατήρησή της. Οι τάσεις αυτές υποβάλλονται και ενισχύονται από τη μονοπωλιοποίηση. Το αποτέλεσμα είναι να καταστρέφει η ίδια η κεφαλαιοκρατία τα νομικά-θεσμικά της πλαίσια.²

Ο J. Burnham, στηριζόμενος στις προηγούμενες σκέψεις, προβάλλει ιδιαίτερα τη θέση της «εξουσίας των managers».³ Σύμφωνα με την άποψη αυτή η μετάβαση του έλεγχου στους managers δεν οδηγεί στην κατάρρευση της οικονομίας, αλλά απεναντίας στην αποδυνάμωση των ιδιοκτητών και στη μετατροπή των managers σε νέα κυρίαρχη τάξη. Οι περιοδικές αναπόδραστες κρίσεις του συστήματος διευκολύνουν αυτή την εξέλιξη. Μόνο οι managers σάν εμπειροί κυρίαρχοι είναι σε θέση να χαλιναγωγήσουν τις παλινδρομήσεις και κρίσεις του συστήματος, βέβαια με το αντίτιμο της κατάργησης των δημοκρατικών δικαιωμάτων και της μεταβίβασης της ιδιοκτησίας στο κυρίαρχο μέσο από αυτούς κράτος.⁴

Οι προσδοκίες εν τούτοις για την άρση ή αποδυνάμωση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος εξ αιτίας της μετάβασης της εξουσίας διάθεσης των παραγωγικών μέσων στους managers δεν έχουν, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, επαληθευτεί.

Όπως διαπίστωσε ο Helge Pross σε εμπειρική του έρευνα στους χρόνους 1959-1961, στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, «οι μη κεφαλαιοκράτες-γραφειοκράτες τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην ΟΔΓ έγιναν οι πιο αποφασιστικοί συνήγοροι της ατομικής ιδιοκτησίας και ενός οικονομικού συστήματος απαλλαγμένου όσο το δυνατό από κρατικές παρεμβάσεις».⁵ Σ' αυτή τη διαπίστωση θα πρέπει να προστεθεί, πώς η απόψη των ιδιοκτητών-επιχειρηματιών από τις μεγάλες επιχειρήσεις δεν οδήγησε σε πλαυότερη ανακατανομή της κοινωνικής παραγωγικής ιδιοκτησίας στην άφρονη μορφή της κατοχής μετοχών.⁶ Αντίθετα η «κρίση κατανομής» όχι μόνο εξακολούθησε να υπάρχει, αλλά παρατηρούνται και τάσεις δξυνσής της.⁶

Από την άλλη μεριά δεν έγινε ή αλλαγή του αξιολογικού (δηλαδή συμφεροντολογικού) προσανατολισμού των επιχειρήσεων, όπως πίστευαν ή φοβόνταν πολλοί. Η μετάβαση της οργάνωσης και διεύθυνσης των εργασιακών παραγωγικών διαδικασιών στους managers είχε βέβαια σάν συνέπεια οργανωτικο-λειτουργικές διαφοροποιήσεις και τεχνικο-διαρθρωτικές ανακατατάξεις, δεν κατάργησε όμως την κινητήρια δύναμη της παραγωγής, το κερδοσκοπικό κίνητρο.

Ωστόσο, υποστηρίζεται η άποψη ότι στις συνθήκες γραφειοκρατικοποίησης και αντικειμενοποίησης, που κυριαρχούν στις μεγάλες επιχειρήσεις, παρατηρείται να βθαβαια εξεσθένιση της μακροπρόθεσμης κερδοσκοπικής επιδίωξης. Αντ' αυτού κερδίζει έδαφος, σάν ανταποκρινόμενη περισσότερο στην πραγματικότητα, η αντίληψη του «άνάλωτου» ή «απόσπορου» κέρδους, του «ικανοποιητικού» αποτελέσματος.⁷ Πέρα από τη διαπίστωση ότι με την ανάπτυξη των μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων πληρυν, τόσο η παραγωγή όσο και η διεύθυνση, κοινωνικό χαρακτήρα, τα εξαγόμενα συμπεράσματα για βασική μεταβολή της δομής των εργασιακών σχέσεων είναι, από άποψη οικονομολογική και κοινωνιολογική, λαθεμένα.

Ενώ δηλαδή η κοινωνική παραγωγή παρουσιάζει λειτουργικές και εμπειρικές μεταβολές, παράμειν αμετάβλητες οι βασικές προϋποθέσεις και αρχές της. Για υποστήριξη αυτής της θέσης μπορούν να προβληθούν αρκετά επιχειρήματα.

Έτσι, δεν είναι ανάγκη η τοποθέτηση manager στην κορυφή της διοικητικής-οργανωτικής ιεραρχίας μιάς επιχείρησης να σημαίνει και αντίστοιχη εξουσία έλεγχου. Από τις 110 μεγάλες επιχειρήσεις στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας το 1958 μόνο 22 υπόκεινταν στον έλεγχο των managers.⁸

Ανεξάρτητα όμως από την άποψη του έλεγχου, άμετακίνητη παραμένει η αξίωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής για μεγιστοποίηση του οικονομικού οφέλους. Οι άνομιφολες αλλαγές στη λειτουργία των μηχανισμών άγορας και ανταγωνισμού δεν επιτρέπουν τη συγκράτηση του κέρδους στα επίπεδα της «ανυλογικότητας» ή της «ικανο-

με τις ανισότητες της εισοδηματικής και περιουσιακής κατανομής, όπως δεν ρώτησαν για την οικονομική δύναμη, και οι κυρίαρχες στην εκμετάλλωση εξοισιαστικές δομές έρευνηθηκαν με ανεπάρκεια». Έτσι παρατηρεί εστοχα ο Jaeggi, *Macht und Herrschaft in der BRD*, 1969, σελ. 13.

7. Βλ. Schnitt-Rink, *Über Unternehmungsziele. Bemerkungen zur neueren Kritik an der Gewinnmaximierungshypothese*, ες: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Bd. 179, 1966, σελ. 418 έπ. Αυτό το επιχειρήμα είχε προβάλλει ήδη ο Adam Smith. Πρβλ. Pross, *Manager und Aktionäre*, σελ. 29 έπ. Friedrich, *Das Leitbild des Unternehmers wandelt sich*, 1969, σελ. 29 έπ.

8. Βλ. Pross, όπου παραπ., σελ. 102 έπ.

1. J.A. Schumpeter, *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*, 1950, σελ. 259.

2. Schumpeter, όπου παραπ., σελ. 226 έπ.

3. J. Burnham, *Das Regime der Manager*, 1951.

4. Burnham, όπου παραπ., σελ. 8 έπ.

5. Pross, *Manager und Aktionäre in Deutschland*, 1965, σελ. 41. Πρβλ. Pross-Boetticher, *Manager des Kapitalismus*, 1971. Hartman, *Der deutsche Unternehmer: Autorität und Organisation*, 1968, σελ. 47 έπ.

6. «Εκείνοι που επινόησαν τον μύθο μιάς αταξικής μαζικής κοινωνίας δεν ασχολήθηκαν σχεδόν καθόλου εμπειρικά

ποιητικότητας), αν η επιχείρηση δεν θέλει να μειο-νεκτήσει ή να υπερφαλαγγιστεί από την αντίζηλο. Σ' αυτές τις συνθήκες όχι μόνο δεν αντικαταστάθηκε η «ήθική του κέρδους» από μία «κοινωνική ήθική», αλλά αντίθετα η πρώτη υποκατάστησε τη δεύτερη.

*Αλλωστε, πέρα από την κερδοσκοπική κατεύθυνση του συστήματος παραγωγής, οι managers έχουν και προσωπικό συμφέρον στην επίτευξη του μεγίστου δυνατού οικονομικού αποτελέσματος της επιχείρησής τους. Το συμφέρον αυτό μπορεί κάλλιστα να είναι άμεσα υλικό. Αυτό σημαίνει ότι από το κέρδος εξαρτώνται όχι μόνο οι μισθοί, τα βραβεία κτλ., αλλά και οι συντάξεις και γενικά οι μέθοδοι συμμετοχής των managers στην αύξηση του πλούτου της επιχείρησης. *Επίσης θα πρέπει να υπομνηστεί, ότι μεγάλο μέρος κορυφαίων managers καταεί μετοχές και έτσι ταυτίζεται με το άμεσο συμφέρον του επιχειρηματία.¹

Σημαντικότερο φαίνεται όμως το γεγονός, ότι εδδοκίμηση και προσωπική επιτυχία του manager βρίσκονται σε εθεία αναλογία με την εδοκίμηση και επιτυχία της επιχείρησης. «Η επιχείρηση που κατευθύνεται από την ιδιωτική οικονομία (και) που δεν τούς άνηκει, αποτελεί γι' αυτούς ένα εργαλείο πραγματοποίησης προσωπικών έπιθυμιών και στόχων: ψηλό εισόδημα, έπιρροή, γόητρο. *Η πραγμάτωση αυτών των στόχων προϋποθέτει τη διατήρηση της επιχείρησης και η διατήρησή της, την επίτευξη κέρδους.»²

Τέλος, η διατήρηση της ελευθερίας δράσης και λειτουργίας της «τεχνοδομής» στην επιχείρηση είναι μακροπρόθεσμα δυνατή μόνο σε συνθήκες μεγιστοποίησης του κέρδους. Στις μεγάλες επιχειρήσεις είναι αναγκαίος ο προγραμματισμός σε τέτοια χρηματοδοτική και χρονική έκταση, ώστε να αποτελεί στρατηγική άκριβος των εμπειρών managers η επίτευξη μιας σχετικής ανεξαρτησίας από εξωτερικούς παράγοντες έπιρροής και ενός όσο το δυνατό μεγάλου και αποτελεσματικού έλέγχου του οικονομικά σημαντικού «περιβάλλοντος».³ Τό να άρκεύται μία επιχείρηση στο «ανάλογο» ή «ικανοποιητικό» κέρδος, ενώ αντίζηλες επιχειρήσεις έξακολουθούν να πραγματοποιούν το μέγιστο δυνατό κέρδος, σημαίνει άδυναμία αυτοκάλυψης των χρηματοδοτικών άναγκών, πτώση της ανταγωνιστικότητας και διακινδύνευση της ίδιας της ύπαρξής της.⁴

1. Pross, όπου παραπ., σελ. 173. Lewellen-Huntsmann, «Managerial Pay and Corporate Performance» εις: *American Economic Review*, Vol. LX, 1970, σελ. 713 έπ.

2. Pross-Boetticher, όπου παραπ., σελ. 107. Πββλ. έπίσης Pross, *Manager und Aktionäre*, σελ. 174 έπ.

3. Πββλ. Galbraith, όπου παραπ., σελ. 160 έπ. Schonfield, *Geplant Kapitalismus*, 1968, σελ. 428 έπ. Huffschild, *Die Politik des Kapitals*, σελ. 104 έπ. Bechte, *Betriebliche Geschäftsstruktur und industrielle Gesellschaft*, 1971, σελ. 14 έπ., 26 έπ. και 51 έπ.

4. *Η έξασφάλιση μιας ύψηλης αποχρηματοδοτικής ικανότητας αποτελεί μία οδωδή προϋπόθεση για την άνάπτυξη

*Από τις παραπάνω σκέψεις προκύπτει άβιαστα το συμπέρασμα, ότι η πολυυζητημένη ακυριαρχία των managers έξακολουθεί να είναι δοτή, σχετική και περιορισμένη, άφου τόσο άντικειμενικά-νομοτελειικά όσο και υποκειμενικά-βουλησιακά στρέφεται γύρω από τον κεντρικό άξονα της άρχής της μεγιστοποίησης του οικονομικού όφέλους και άντλει τη δύναμή της από την άτομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. *Η κυριαρχία της κερδοσκοπικής άρχής δεν σημαίνει ώστόσο ότι δεν σκοπεύονται ή δεν πρέπει να σκοπεύονται άλλoi στόχοι. *Η αυθάνόμενη πολυπλοκότητα της δομής και λειτουργίας της επιχείρησης σ' όλες τις βαθμίδες άπειαντίας το έπιβάλλει.⁵

Οι managers λειτουργούν λοιπόν σαν διοικητές ξένων παραγωγικών μέσων, σαν τοποτηρητές του επιχειρηματία-ιδιοκτήτη, σαν στρίγγιμο και έκφραστές του δοσμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος.⁶ Άν φορείς μιάς «νέας ιδεολογίας», που είναι τόσο παλιά όσο και οι κυρίαρχες παραγωγικές σχέσεις, αλλά και τόσο έπιδέξια, ώστε να συντηρεί, καλλιεργεί και άναπαράγει τόν μύθο της νέας «ελευθερίας κοινωνίας της αποδοτικότητας», της «αποσπασμένης κοινωνίας της μέσης τάξης» ή της «πλουραλιστικής, άταξικής κοινωνίας».⁷

IV. *Εκλογέυση της έργασιακής διαδικασίας και έργατικό θέση

Κατευθυντήρια γραμμή των δομικολειτουργικών μεταβολών μέσα στην έκμετάλλευση σε προσωπικό, κοινωνικό και οικονομικό έπίπεδο είναι, όπως είπαμε,

της επιχείρησης και ταυτόχρονα για τόν έπιβίωση στη διαδικασία συκέντρωσης και συκέντρωσης στην οικονομία. Πββλ. Lenel *Ursachen der Konzentration, unter besonderer Berücksichtigung der deutscher Verhältnisse*, 1968, σελ. 279 έπ. Baran-Sweezy, *Monopolkapital*, 1967, σελ. 32 έπ.

5. Πββλ. έπίσης Heinen, *Das Ziesystem der Untersuchung*, 1966, σελ. 38 έπ., 59 έπ.

6. Pross, όπου παραπ., σελ. 176. Hartmann, όπου παραπ., σελ. 264, Nickols, *Ownership, Control, and Ideology*, 1969, σελ. 101. Lewellen-Huntsmann, όπου παραπ., σελ. 719.

7. «Μάς λένε διαρκώς ότι στην κοινωνία μας πραγματοποιήθηκαν ριζικές άλλαγές και ότι όλα είναι διαφορετικά από παλιότερα. *Η πραγματικότητα δεν το έπιβεβαιώνει. Μάς δείχνει ότι πολλά, πάρα πολλά παράμειναν όπως παλιά. Δεν παράμεινε μόνο η έξαρτημένη θέση του μισθοού, η μέτρια μερίδα του στο κοινωνικό προϊόν, η γενική ύπαρξιακή άβεβαιότητα. Παράμειναν και αξέθησαν πριν άπ' όλα η δύναμη και η έπιρροή των επιχειρηματιών, τα γιγαντιαία κέρδη της οικονομίας, η χρηματοδότηση και έπέκτασή τους σε βάρος των καταναλωτών και των εργαζομένων στρωμάτων. Με μία λέξη: *Αμετάβλητη έμεινε η ταξική κοινωνία με τις κοινωνικές της άντιθέσεις και άδικίες, με την πολυτέλεια και τη δύναμη των λίγων από τη μία πλευρά και τη στρωμένη ύπαρξη και έξάρτηση των πολλών από την άλλη. Αυτό τονίζει ο Άντικογερμανός συνδικαλιστής ήγέτης Otto Brenner με την έκκαρία τού τακτικού συνέδριου του συνδικάτου μεταλλοβιομηχανίας στη Νυρεμβέργη τó 1958 (*Protokoll des 5. ordentlichen Gewerkschaftstages der IG Metall*, Nürnberg 15-20. 9.1958, σελ. 204).

ή άρχη τής άποδοτικότητας. Ή παρεχόμενη έργασια δέν άποτελεί τή συγκεκριμένη ώφέλιμη δράση του άνθρώπου για τήν καθολόταξη και εκμετάλλευση τής φύσης, για τήν άνθρώποποίηση τής φύσης και τή φυσικοποίηση του άνθρώπου, ¹ ή που θα μπορούσε να άξιοποιήσει το δοςμένο στάδιο προχωρημένης ανάπτυξης τής «έπιστημονικοτεχνικής επανάστασης». Οί τεχνικές αναδιρθώσεις και οί όργανωτικολειτουργικές εκλογικεύσεις στην εκμετάλλευση δέν σημαίνουν λοιπόν όπωσδήποτε βελτίωση τής έργασιακής κατάστασης του μισθωτού. Άπεναντίας μπορούν να έμφανισθούν χειροτερεύσεις ή να παραλειφθούν δυνατές τεχνικά βελτιώσεις. ² Τά βασικά εύαισθητα σημεία τής έργασιακής κατάστασης του μισθωτού είναι ή ασφάλεια τής έργατικής θέσης, ή άπαίτηση νέων ειδικών γνώσεων και προσόντων, ή έκταση και ένταση τής άυτονομίας τής έργασιακής διαδικασίας και τών όρων συνεργασίας και οί έργασιακές έπιβαρύνσεις. Οί θέσεις τής κοινωνιολογίας δέν εκμεταλλεύσεων, που άντιλαμβάνονται το βαθμό και ρυθμό τής εκμηχάνισης σάν άπλό «αεδομένο», και άποδίδουν τή μεταβολή τής κατάστασης του μισθωτού μέσα στην εκμετάλλευση, στην παραγωγικοτεχνική λειτουργική λογική τής εκλογικευμένης βιομηχανικής εκμετάλλευσης (θέση τής «άντικειμενικής αναγκαιότητας», θέση τής «έξασθένισης του έτεροκαθορισμού και τής έξάρτησης»), είναι έπιστημονικά άνεπαρκείς να συλλάβουν, να άναλύσουν και να έρμηνεύσουν τήν πραγματική θέση του μισθωτού, τά προβλήματα, τίς άνάγκες, τά αίτήματα, και συνεπώς άνίκανες να συλλάβουν, έπεξεργασθούν και προτείνουν ένα θεμελιωμένο, έμπεριστατωμένο σχέδιο άποτελεσματικής και πραγματικά χειραφεσιακής μακροπρόθεσμα κινητοποίησης και άυτοοργάνωσης τών μισθωτών.

Άνεφορικά με τή θέση τής «άντικειμενικής αναγκαιότητας», σύμφωνα με τήν όποία, όπως ειπώθηκε ήδη, οί έργασιακές-παραγωγικές σχέσεις δέν χαρακτηρίζονται πιά άπό το στοιχείο τής κοινωνικοοικονομικής κυριαρχίας, αλλά άπό το στοιχείο του «λειτουργικοτεχνικού έξουσιασμού», ³ άρκει έδώ ή άκόλουθη παρατήρηση: Ή άναμφισβήτητη λειουργοποίηση και άντικειμενοποίηση τής έξάρτησης και ή άπροσωποποίηση του καθορισμού τών έργα-

σιακών διαδικασιών δέν όφειλεται σε ριζική διαρθρωτική άλλαγή του τρόπου παραγωγής, αλλά άποτελεί άπλή άναπροσαρμογή του στά πλάισια τών δοςμένων συνθηκών ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων και τής τεχνολογίας. ⁴

Ίδιώτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει στη συνέχεια ή θέση «της βαθμιαίας άρσης του έτεροκαθορισμού», σύμφωνα με τήν όποία ή μετάβαση στο στάδιο τής άυτοματοποιημένης παραγωγής όδηγητ ή έξωφάνιση του έξουσιαστικού στοιχείου άπό τήν έργασια, έπαναποικοποίηση τής ύφης τής και κοινωνική άποκατάσταση του μισθωτού. ⁵ Και ή θέση αυτή στηρίζεται βασικά στην άντίληψη τής τεχνολογίας σάν φυσικής αναγκαιότητας, χωρίς να λαμβάνεται ύπ' όψη στην έρευνα ή έξάρτησή της άπό τίς παραγωγικές σχέσεις. Άπό κοινωνιολογική σκοπιά ή έργασια δέν είναι άπλό τεχνικό πρόβλημα, αλλά πρωταρχικά κοινωνικό, δηλαδή μισθωτή έργασια ύποταγμένη στην ύπεραξίωση του κεφαλαίου.

Ή μεταβάλλεται βαθμιαία και ή ίδια ή τεχνολογία σε όργανο έξουσιασμού. Ή παραγοποιημένη παραγωγικότητα όχι μόνο άποβάλλει τή νομιμοποιητική τή βάση για έξουσιαστικές όψεις που βασικά δέν έχουν αλλάξει, αλλά πέρα άπ' αυτό κάνει δυνατή, μέσω μιάς αύξανόμενης εκμηχάνισης και έργαλειοποίησης τών έργατικών θέσεων, τήν άμεση μετάβαση ένός σημαντικού μέρους τής πειθάρχησης και του έλέγχου τών μισθωτών στις μηχανές. Άπ' αυτή τήν άποψη, μειώνεται ή άσκηση προσωπικού έξουσιασμού στην εκμετάλλευση και μπορεί να μετατραπεί με πολλούς τρόπους σε «management by exception». ⁶ Ή θέση τής άντικειμενοποίησης τών έργασιακών διαδικασιών στηρίζεται έπίσης στο γεγονός ότι το πλέγμα έντολών και έλέγχου μειώνεται έξ αιτίας τών άμέσων προϊσταμένων. Έδώ πρόκειται όμως για άπλή μετατόπιση του ύποκειμενικού έπιπέδου έμπειρίας. Στην πραγματικότητα έξακολουθεί ο έξουσιασμός σάν ιδιοποίηση έξνης έργασιας και σάν έξουσία διάθεσής της. Αυτό έκδηλώνεται με ιδιαίτερη σαφήνεια εκεί που γίνονται τεχνικές αναδιρθώσεις, όπου άκόμη και ο ειδίκευμένος έργάτης, που κατέχει μία τεχνολογικά πλήρως άναπτυγμένη έργατική θέση, αισθάνεται σάν άντικείμενο. Με τήν εξέλιξη λοιπόν τής τεχνολογίας δέν έχουν έξαφανιστεί τά ταξικοδιαρθρωτικά στοιχεία τής κα-

1. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Bd. I, σελ. 364.

2. Πρβλ. Bayerisches Staatsministerium für Arbeit und soziale Fürsorge (Hg), *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, 1969, σελ. 64 έπ. Friedmann, *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, 1962.

3. Έτσι Gehlen, *Die gesellschaftliche Situation in unserer Zeit* εις: *Anthropologische Forschung*, 1961, σελ. 130, ο όποιος τονίζει, «πώς μία εκμετάλλευση δέν λειουργεί χωρίς τέτοιες κλιμακωμένες θέσεις διεύθυνσης, ή άντικειμενική αναγκαιότητα τίς νομιμοποιεί και όχι ή κατονομή τής ιδιοκτησίας, που σήμερα γίνεται άντιληπτή σάν σύμπτωση». Πρβλ. έπίσης Schelsky, «Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation», εις: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*, 1965, σελ. 453.

4. Πρβλ. παραρ. σελ. 452.

5. Έτσι Kern-Schumann, *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*, σελ. 28 έπ. Kern, «Die Veränderung industrieller Arbeitsformen und des Arbeitsinhalte durch technische Neuerungen», εις: *Atomzeitalter*, Nr. 5, 1968, σελ. 251 έπ. Deppe, *Das Bewusstsein der Arbeiter*, σελ. 40 έπ., 104 έπ. Schumann-Garling, *Herrschaft in der industriellen Arbeitsorganisation*, 1972, σελ. 102 έπ.

6. Πρβλ. *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, σελ. 42. Lepsius, *Strukturen und Wandlungen im Industriebetrieb*, 1960, σελ. 19 και 28.

τάστασης τοῦ μισθοῦ, δηλαδή ἡ ἐξάρτηση, ὁ ὄλετοκαθορισμός, ἡ ἀλλοτρίωση.¹

Ἡ ἀξιολόγηση τῆς κοινωνικῆς κατάστασης τῆς ὀργάνωσης ἐργασίας στήν ἐκμετάλλευση σέ συνθήκες κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων μέχρι καί τὸ στάδιο τοῦ αὐτοματισμοῦ, πρέπει νά βασιστεῖ στίς δοσμένες παραγωγικές σχέσεις, πού ἀποτελοῦν τὴ θεμελιακὴ κοινωνικὴ δομὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας, μὲ ταυτόχρονη ὁμοῦ ὑπογράμμιση τῶν ἐμφανιζόμενων διαφοροποιήσεων. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα θά πρέπει νά ἐξετασθοῦν ἰδιαίτερα τὰ ἐξῆς σημεῖα:

Ἡ διαδικασία αὐτοματοποίησης τῆς ἐργασίας δὲν σημεῖνει ἀπαραίτητα βελτίωση τῆς κατάστασης τοῦ μισθοῦ. Κάλιστα μπορεῖ νά ἐπιφέρει ἕνα εἶδος ἀποειδίκευσης, αὔξηση τῆς ἐξάρτησης καί τοῦ ὀλετοκαθορισμοῦ.² Ἄλλωστε μέχρι σήμερα μόνο σ' ἕνα μικρὸ μέρος ὅλης τῆς βιομηχανίας ἔχει εἰσαχθεῖ ὁ πλήρης αὐτοματισμός. Οἱ πιθανὲς λοιπὸν βελτιώσεις τῶν ὄρων ἐργασίας ἀφοροῦν μόνο ἕνα μικρὸ τμῆμα τῶν βιομηχανικῶν ἐργασιῶν.³ Ἄλλὰ πέρα ἀπ' αὐτὰ ἐξακολουθοῦν νά συνυπάρχουν στὴ βιομηχανία διαφορετικὲς τεχνικοοργανωτικὲς μορφές παραγωγῆς, ἔτσι ὥστε θά πρέπει κανεὶς νά ἀναλῆει μὲ ἀκρίβεια τίς προϋποθέσεις καί συνέπειες τῶν ἐπι μέρους παραγωγικῶν μορφῶν σέ συσχετισμὸ βέβαια μεταξὺ τους. Ἡ ἀξάνομη ἐκμηχάνιση δόχηται ἐπίσης βαθμιαία στὴν ἀντικαταστασιμότητα τοῦ συγκεκριμένου μισθοῦ, καί στὴ μείωση τῆς σημασίας τοῦ περιεχομένου τῆς ἐργασίας ἀπέναντι στὴν ἐπιβάρυνση τῆς καί στοὺς ἐκμεταλλευσιακοὺς δρους-πλαίσια.⁴

Οἱ βασικότερες συνέπειες τῶν μεταβολῶν αὐτῶν στὴν ἐκμετάλλευση γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ μισθοῦ εἶναι μία μακρὴ ἀβεβαιότητα τῶν ἐργατικῶν θέσεων, ἀνασχηματισμοὶ τῆς δομῆς τους καί ἰδιαίτερα σωματικὲς καί ψυχικὲς ἐπιβάρυνσεις. Σὲ κάθε περίπτωση «μία ἀπὸ τίς κύριες προσωπικὲς συνέπειες τῶν τεχνικῶν μεταβολῶν» συνίσταται «στὴν κατάργηση παλιῶν ἐργατικῶν θέσεων καί ἐπομένως στὸν ἄμεσο παροπλισμὸ (ἀποδέσμευση) ἐργατικῶν δυνάμεων».⁵ Ἡ ἀναλογία μεταξὺ παραγωγικότητας καί ἀποδέσμευσης εἶναι εὐθεῖα. Καί θά πρέπει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι «οἱ τεχνολογικὲς ἀποδεσμεύσεις στὴ διάρκεια τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης μετατρέπονται συχνά, μετὰ ἀπὸ μιά κάμψη, σέ οὐσιαστικὲς

ἀπολύσεις».⁶ Ἡ συνεχὴς λοιπὸν ἀβεβαιότητα τῆς κατάστασης τοῦ μισθοῦ ἀποτελεῖ μιά ἀπὸ τίς πιὸ βαρεῖες ἐπιπτώσεις τῆς τεχνολογικῆς προόδου στίς δοσμένες συνθήκες παραγωγῆς.⁷ Πέρα ὁμοῦ ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν ἐργατικῶν θέσεων, ὁ μισθωτὸς μῖα ἐκλογικευμένη βιομηχανικῆ ἐκμετάλλευσης ἀντιμετωπίζει σοβαροὺς κινδύνους γιὰ τὴν ψυχικὴ του ὑγεία.⁸

Ἀνεξάρτητα τώρα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῶν ποιοτικῶν προσόντων καί τῶν ἀπαιτήσεων, πού εἶναι συνδεμένες μ' αὐτὸ, ζητήματα δημιουργοῦνται ἐπίσης ἀπὸ τίς ἀναδιρθρώσεις καί ἀναμορφώσεις τῶν ἐργατικῶν θέσεων καί συνεπῶς καί τῆς δομῆς τοῦ ἐπαγγελματός. Ἡ κινητήρια δύναμη αὐτῶν τῶν μεταβολῶν, πού εἶναι συνάρτηση τῆς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ οἰκονομικὸ συμφέρον. Οἱ ἐπιπτώσεις τους ἀφοροῦν τόσο στὴ γενικὴ δομὴ τῆς οἰκονομίας (μακροοικονομολογικὴ ἄποψη) ὅσο καί στὴ συγκεκριμένη βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση (μικροοικονομολογικὴ ἄποψη). Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῶν τῶν τάσεων εἶναι ἡ ἄνοδος τῆς λεγόμενης «τεχνικῆς διανοήσεως» (technische Intelligenz) τόσο στὸ ἄνω μέρος τῆς κύριας παραγωγῆς, ὅσο καί στα ἄλλα ἐπίπεδα.⁹ Ἐδῶ θάπρεπε ἐπίσης νά τονιστεῖ ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ «μεθόδων ἐποπτείας» τῶν ἐργατικῶν θέσεων, ὅπως λ.χ. τῆς ἀναλυτικῆς ἀξιολόγησής τους, δόγηθον σταδιακά σέ ἀσθητότερο ἔλεγχο καί τῆς πνευματικῆς ἀκόμη ἐργασίας.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις κάθε ἄλλο παρά διεξοδικὴ ἀνάλυση τῆς πολὺπλευρῆς καί πολὺπλοκῆς ἄλλωστε σχέσης ἀνάμεσα στὴν τεχνολογία καί στὴν ἐργατικὴ θέση ἀποτελεῖσαν. Ἀπλὰ καί μόνο ἐπιδιώχτηκε, μὲ τὴν κριτικὴ ἀναφορὰ βασικῶν συναφῶν προβλημάτων, ἡ διαφώτιση τῆς δομῆς καί λειτουργίας αὐτῆς τῆς σχέσης στὸ γενικότερο πλαίσιο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἐτσι, ἔγινε προσπάθεια νά δειχτεῖ ὁ ἐξαρτημένος, καθορισμένος ἀπὸ τὸ σύστημα παραγωγῆς, «ἔσωγενής» χαρακτικῆς τῆς ἐφαρμογῆς τῆς τεχνολογίας στίς βιομηχανικὲς ἐκμεταλλεύσεις καθὼς καί τῶν συνεπειῶν τῆς στίς ἐργατικὲς θέσεις.

6. Friedrichs, ὅπου παραπ., σελ. 116. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, σελ. 226 ἐπ.

7. Φυσικά ἡ ἀβεβαιότητα αὐτὴ δὲν ἐπηρεάζει μὲ τὴν ἴδια ἔνταση καί στὴν ἴδια ἔκταση ὅλους τοὺς μισθωτοὺς. Οἱ γερνότεροι καθὼς καί ἐκεῖνοι πού δὲν ἔχουν ὀλοκληρωμένη ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση εἶναι περισσότερο εὐάλωτοι σ' αὐτὸ τὸν κίνδυνο. Πρβλ. *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, σελ. 39 ἐπ., 914 ἐπ.

8. Καί ἐδῶ θίγονται φυσικά περισσότερο οἱ γερνότεροι. Βλ. *Soziale Probleme der Automation*, σελ. 922.

9. Ἡ τάση αὐτὴ ἐκφράζεται στὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «παλλήλων» σὲ σχέση μὲ τοὺς «ἐργάτες». Πρβλ. Deppe-Lange-Peter (Hg), *Die neue Arbeiterklasse*, 1970, σελ. 58 ἐπ., 69 ἐπ. Ἐπίσης *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, σελ. 146 ἐπ.

1. Kern-Schumann, ὅπου παραπ., σελ. 163.
2. Kern-Schumann, ὅπου παραπ., σελ. 135 ἐπ.
3. Bahrdt, *Einführung*, ἐς: Kern-Schumann, ὅπου παραπ., σελ. 16.
4. Kern-Schumann, ὅπου παραπ., σελ. 188 ἐπ. Popitz-Bahrdt κ.κ., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*, 1957, σελ. 286 ἐπ.
5. Friedrichs, «Technischer Fortschritt und Beschäftigung in Deutschland», ἐς: *Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA*, 1963, σελ. 80 ἐπ.

γ. συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ξεκινώντας από ένα κοινό τόπο της σύγχρονης κοινωνιολογίας της βιομηχανικής εκμετάλλευσης, δηλαδή από την εμφανή μεταβολή της οργάνωσης και λειτουργίας των εργασιακών διαδικασιών στην εποχή ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων, επιχειρήθηκε, στα πλαίσια αυτής της μελέτης, η κριτική επανεξέταση της κοινωνικοεπιστημονικής αντίληψης για τη σχέση της βιομηχανικής εργασίας με το κοινωνικοοικονομικό σύστημα, που γίνεται σύμφωνα με την κρατούσα άποψη. Η βαθμιαία μετατόπιση της εξουσιαστικής σχέσης, που χαρακτηρίζει τη διάρθρωση και οργάνωση της εκμετάλλευσης σε άναφορα με τον μισθωτό, από το προσωπικό στο λειτουργικό επίπεδο, ιδιαίτερα στις μεγάλες επιχειρήσεις, νομοτελιακό αποτέλεσμα της τεχνικοεπιστημονικής εκλογίκευσης, καλλιέργει το έδαφος και ενισχύει την τάση της μεμονωμένης και αποκομμένης από τον κοινωνικοοικονομικό της περίγυρο θεώρησης της βιομηχανικής εκμετάλλευσης και εργασιακής διαδικασίας. Η διάσπαση της πατροπαράδοτης ενότητας ανάμεσα στην άτομική ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων και στην εξουσία διάθεσής τους ιδιαίτερα σάν μορφής λήψης οικονομικών αποφάσεων, που πραγματοποιείται με την «επανάσταση των managers», θεωρείται από την άποψη αυτή σάν πανηγυρική επιβεβαίωση της βαθειάς μεταβολής της δομής και λειτουργίας της βιομηχανικής εργασίας. Χαρακτηρισμοί, όπως, «άντικειμενική αναγκαιότητα», «ατεχνικός ντετερμινισμός» και «λειτουργική εκμεταλλευσιακή λογική», αποδίδουν με διαφορετικό τρόπο ένα και το αυτό πράγμα: τη θεώρηση της βιομηχανικής εκμετάλλευσης σάν αυτόνομου, αυτότελους και αυτόρρυθμιζόμενου «κοινωνικού συστήματος δράσης», την πραγμάτευση δηλαδή της βιομηχανικής εργασίας σάν οδότερης, άσυσχετιστης με τον δοσμένο τρόπο παραγωγής, «ατεχνικής παραώτωσης», και την έρμηνεία της τεχνολογικής προόδου σάν κοινωνικά έξωγενοϋς αυτόδημιούργητου και αυτόβιου μεγέθους (ιδεολογικοποίησης της τεχνολογίας). Οί θέσεις έν τούτοις αυτές ούτε δίνουν απάντηση για τή κίνηση και τούς στόχους της τεχνικοοργανωτικής εξέλιξης της βιομηχανικής παραγωγής, άλλ' ούτε προσφέρουν θεμελιωμένες αιτιολογίες για τή μεταβολή της μορφής και τού περιεχομένου της βιομηχανικής εργασίας. Η κοινωνιολογική έρευνα της βιομηχανικής εκμετάλλευσης, τών εργασιακών διαδικασιών και της τεχνολογικής εξέλιξης επιβάλλεται έτσι νά επιστρέψει στο πλέγμα κοινωνικών συμπερόντων και άναγωνισμών, που διαρθρώνουν, φέρουν και κατευθύνουν τίσ παραγωγικές δομές και διαδικασίες. Μιά εξέλιξη στην θεωρία της βιομηχανικής εκμετάλλευσης και της τεχνικής προόδου πρέπει συνεπώς, άν θέλει νά ανταποκριθεί στο έργο

και τήν άποστολή της, νά ξεκινήσει από τή συνειδητοποίηση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ γνώσης και συμπερόντος, από τήν άδήριτη ανάγκη άπόκτησης νομιμοποιητικής βάσης. Με άλλα λόγια πρέπει σάν διαρκής οργανωμένη, «πολιτικοποιημένη», «αυτεξούσια» και «αυτοσυνείδητη» αλλά και «ακρατευμένη» διαδικασία έρευνας και ανανέωσης: α) νά κατονομάζει συγκεκριμένα τά συμπερόνια που υπάρχουν ανάμεσα στην τεχνικοοργανωτική διάπλωση και στις μεταλλαγμένες μορφές της άποδέσμευσης και εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης στη διαδικασία της παραγωγής και β) νά συσχετίζει με τήν ανάλυση τών δομικών προϋποθέσεων και τών ιστορικών μορφών της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας (υπεραξίωση τού κεφαλαίου). Η κοινωνιολογία τών βιομηχανικών εκμεταλλεύσεων μόνο σάν «χρήσιμη» επιστήμη, που οδηγεί σε έξιοποίησια αποτελέσματα για τή νομιμοποίηση τών κυρίαρχων συμφερόντων ή για τήν πολιτική πραγμάτωση τρών επίλυσης τών κοινωνικών προβλημάτων, τά όποια πηγάζουν από τίσ δομές της βιομηχανικής παραγωγής ή από τή μεταβολή τους, είναι σε θέση νά άποκτήσει τήν κοινωνική αναγώρηση που εξασφαλίζει τίσ ύλικές προϋποθέσεις της ίδιας της της πράξης (οικονομικοί πόροι, θεσμική διασφάλιση, κτλ.). Άπό τήν άλλη μεριά ή κοινωνιολογική έρευνα περιορίζεται στην εξέταση θεμάτων με συγκεκριμένο περιεχόμενο, από κοινωνικά προσδιορισμένα προβλήματα τού κεφαλαιοκρατικού τρόπου βιομηχανικής παραγωγής (άντικειμενική της τεχνικής προόδου, κινητοποίηση και αξιολόγηση της εργατικής δύναμης, κτλ.). Κοινωνιολογικές θέσεις, που δέν ξεετάζουν κριτικά τή δέσμευσή τους από τά ύποκειμενα κοινωνικά συμπερόνια, χάνουν τή σύνδεσή τους με τó συγκεκριμένο πρόβλημα, τόσο στο θεωρητικό, όσο και στο πρακτικό επίπεδο. Αυτό έχει σάν συνέχεια τή μετάθεση τών πολιτικών και κοινωνικών δυνατοτήτων άλλαγής στη διαμόρφωση της διαδικασίας βιομηχανικής παραγωγής από τή σφαίρα της πραγματοποιισμότητας στη σφαίρα της ούτοπίας.

Μόνο λοιπόν μέσω μιάς ιστορικής ανάλυσης τών κοινωνικοοικονομικών όρων και παραμέτρων της διαδικασίας έκβιομηχάνισης και διερεύνησης τών ύποκειμενων δομών συμπερόντων και δυνάμεων, είναι δυνατός ό προσδιορισμός της κοινωνικής ύψής της τεχνολογικής προόδου—και συνεπώς της βιομηχανικής εργασίας—που άλλως είναι καταδικασμένη νά παραπαιεί ανάμεσα στή θοήπιση και φετιχοποίηση (τεχνολογική μοιρολατρική αιτιοκρατία—τεχνολογική ούτοπία) και στή δαιμονοποίησή της (ρομαντικός άντιτεχνολογικός ομμανισμός), ύποστασιοποιώντας έτσι έναν άνύπαρκτο δυισμό μεταξύ τουχικού και πνευματικού πολιτισμοϋ και ύποβάλλοντας μία τεχνητή άνινομία μεταξύ μηχανής και άνθρώπου. Γιατί και οί δυο αυτές μορφές μυθοποίησης

σης, προβολὲς ἐνὸς νοθευμένου καὶ ἀκρωτηριασμένου κοινωνικοῦ εἶναι στὴν κοινωνικὴ συνείδηση, δὲν ἀπεικονίζουν τὴν πραγματικὴ φύση τῆς τεχνολογίας οὔτε ρίχνουν φῶς στὶς ὑπάρχουσες—ὑπολανθάνουσες ἢ περιθωριακὰ ἤδη ἐκδηλωμένες—ἐνδοφρεῖς δυνάμεις ὑπέρβασης, ἐξάνθρωπισμοῦ καὶ ἀπελευθέρωσης.¹

Ἡ ἀνάγκη ἐνὸς κριτικοῦ καὶ εὐαισθητοποιημένου ἀναλογισμοῦ καὶ ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς κοινωνιολογίας τῶν βιομηχανικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἔχει, εὐκολονόητα ἄλλωστε, τεράστια σημασία γιὰ τὴν ὀρθὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ἀντιμετώπιση, στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη, τοῦ κεφαλαιώδους προβλήματος τοῦ «ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων» καὶ τοῦ «ἐξάνθρωπισμοῦ τῆς ἐργασιακῆς τάξης» (ἐργατικὸς ἔλεγχος, συμμετοχὴ τῶν μισθωτῶν στὴ διαχείριση τῶν ἐκμεταλλεύσεων καὶ ἐπιχειρήσεων,

αὐτοοργάνωση καὶ αὐτοδιοίκηση τῶν μισθωτῶν). Κάθε προσπάθεια συνεπῶς κατάστρωσης σχεδίων, ἐπεξεργασίας μοντέλων καὶ ἀνάπτυξης τακτικῆς καὶ στρατηγικῆς δράσης τῶν μισθωτῶν σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς ἐπιχείρησης στὴν κατεύθυνση αὐτῆ, πρέπει νὰ βασίζεται στὴν πραγματικὴ, ἱστορικὰ προσδιορισμένη διαλεκτικὴ σχέση βιομηχανικῆς ἐργασίας καὶ δοσμένου τρόπου βιομηχανικῆς παραγωγῆς, βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης καὶ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος, τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης καὶ παραγωγικῶν σχέσεων. Γιατὶ ἡ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση τῶν ὕστερων κεφαλαιοκρατικῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, σὰν χώρος ἀποδέσμευσης, ἐκτύλιξης καὶ πραγμάτωσης τῆς ἐξαρτημένης, ἑτεροκαθορισμένης καὶ ἄλλοτριωμένης ἐργασίας, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἀνεξάντλητο ἐργαστήρι καλλιέργειας, ἐκτροφῆς, παραγωγῆς, ἀναπαραγωγῆς καὶ διαιώνισης τῶν βασικῶν δομῶν αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν. Κάθε τάση υποτίμησης, νεφέλωσης ἢ νόθευσης αὐτῆς τῆς «βοῴσης» πραγματικότητας συμβάλλει μόνο στὴν ἐπιβράδυνση, καθήλωση ἢ παλινδρόμηση τῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρωπινότερης ἐναλλαγῆς.

1. Πρβλ. ἀνάμεσα σ' ἄλλους ἰδιαίτερα Lefèbvre, ὅπου παραρ., σελ. 127 ἐπ. Γιὰ τὴν σχέσιν τῶν μυθοποιήσεων αὐτῶν μετὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Proudhon (*Système de contradiction économique ou philosophie de la misère*, 1923), βλ. βασικὰ Naville, *Le nouveau Leviathan I, De l'aliénation à la jouissance*, β' ἔκδ., 1970, σελ. 312 ἐπ.